

---

# Oktagonalni lakonik s nišama u dubrovačkoj arhitekturi

Nada Grujić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Izvorni znanstveni rad - UDK 728.8 (497.5 - 37 Dubrovnik)

25. rujna 1995.

Povod ovom tekstu dvije su dubrovačke renesansne kupaonice u kojima središnji prostor ima tlocrtni oblik osmerokuta s polukružnim nišama na nasuprotnim dijagonalnim stranicama. Jedna se nalazi u Sorkočevićevu ljetnikovcu u Rijeci dubrovačkoj, druga u Biskupskom ljetnikovcu na Pločama. Kod obje je arhitektonski oblik oktogona upotrebljen u kontekstu karakterističnom za renesansno razdoblje, štoviše, za one renesansne arhitekture koji se pozivaju na oblike rimske antičke arhitekture.

Ovaj je prilog dio veće cjeline u kojoj se obrađuje problem oktagonalne prostorije s nišama u renesansnoj profanoj arhitekturi. Tema kupaonica tek je jedan segment koji se, međutim, izravno povezuje s dubrovačkim primjerima.

Upravo takva njihova namjena otvara mnoga pitanja oblika i sadržaja, koje nije moguće izdvojiti iz konteksta arhitektonske tipologije. Opće je poznato da se osmerokutni prostor s nišama javlja u antici u raznim funkcijama, koje se u tijeku srednjeg vijeka svode isključivo na sakralnu. U renesansi se, međutim, oktagonalni prostor s nišama ponovno primjenjuje u cijelom rasponu namjena

*U dva dubrovačka ljetnikovca, u Biskupskom na Pločama u Sorkočevićevom u Rijeci dubrovačkoj postoje kupaonice s lakonicima - prostorijama oktogonalnog oblika koje imaju polukružne niše na dijagonalnim stranicama i kupolasti svod.*

*Budući da nije poznat ni njihov graditelj ni točno vrijeme gradnje, usporedna analiza s analognim renesansnim rješenjima pokazuje da su predlošci za dubrovačke kupaonice u genovskoj arhitekturi gdje se ista kompozicijska shema javlja nakon 1550. godine u palačama i vilama Alessija i njegovih sljedbenika. Provedena je analiza proporcijских odnosa tlocrta i presjeka oba dubrovačka lakonika.*

poznatih u antici, pa će poslužiti i za kupanje. Privatne kupaonice i lakonici renesansnih palača i vila, premda reduciranih dimenzija, najviši su izraz samosvijesti naručitelja i stoga, gdje god i kada god se pojavljuju, pripadaju širem kulturološkom kontekstu i izdižu se na razinu civilizacijskog fenomena.

## TIPOLOŠKE I SIMBOLIČNE VRIJEDNOSTI ARHITEKTONSKOG OBLIKA

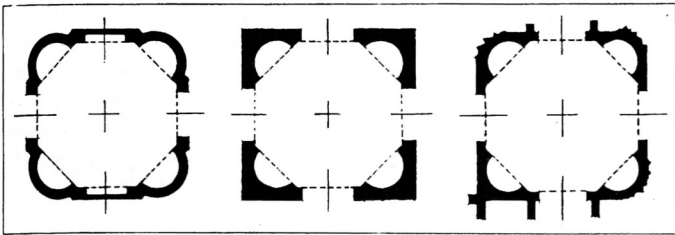
Raspon sadržaja pa i simboličnih značenja koje je osmerokut s nišama i kupolom u povijesti imao toliko je velik da se opravdano smatra jednim od arhitektonskih arhetipova.

Neki su autori, baveći se tipološkim klasifikacijama, posebnu pažnju posvetili ovom arhitektonskom obliku. U tekstu "Baptisteriji i mauzoleji", objavljenom prije pedesetak godina, R. Krautheimer tvrdi da svaka srednjovjekovna građevina prenosi značenje koje nadilazi njezinu prividnu strukturu i nastoji otkriti razloge pojave

“ikonografskih tipova” u arhitekturi<sup>1</sup>. Zadržavajući se, međutim, samo na problemu sakralne arhitekture, objašnjava formalnu vezu mauzoleja i baptisterija simboličnom vezom između krštenja, smrti, uskrsnuća i ponovna rođenja<sup>2</sup>.

Tipološki lanci koje uspostavlja Luigi Gazzola u svojem djelu “Arhitektura i tipologija”, objavljenom 1990. znatno proširuju kutove gledanja<sup>3</sup>. Oktogonalne građevine s kupolom klasificira polazeći od strukture i simbolične vrijednosti broja osam, no za uspostavu arhitektonskog tipa nalazi opravdanje u konstrukcijskim zahtjevima i utilitarnim aspektima. Skladan odnos svih navedenih komponenta osigurao je opstojnost oktogonálnih prostorija s nišama i njihovu najrazličitiju uporabu u tijeku stoljeća.

U rimskoj antičkoj arhitekturi tako su bile oblikovane neke prostorije termi, vestibuli i aule u palačama i vilama, (sl. 1), ali i nimfeji ili *diaetae* - vrtni paviljoni s fontanama. Budući da su oblik osmerokuta s nišama imali su i mnogi rimski mauzoleji, baptisteriji koji su iz njih derivirali ponavljali su shemu i u tijeku srednjeg vijeka (baptisteriji, *martyria*, kapele, crkve)<sup>4</sup>.



1. Rim, termalna prostorija u Centocelle, aula Karakalinih termi, mauzolej vile Gordiani - tlocrti

U renesansnom razdoblju prijenos antičkih arhetipova nadahnut je novim arhitektonskim kriterijima. O centralnom se tlocrtu više raspravlja negoli je crkava, pogotovo oktogonálnih s nišama i kupolom, izvedeno<sup>5</sup>. Leon Battista Alberti piše: *Ma si lodano soprattutto quelle (aree) che permettono nel modo più agevole di elevare le pareti della costruzione all'altezza che si reputa la migliore: è il caso dell'area esagona e della ottagonata*<sup>6</sup>. O “savršenosti centralnog tlocrta” piše i Serlio: *Et per che la forma rotonda è la più perfetta di tutte le altre, io da quella cominciarò... La figura ottagonata è molto comoda a gli edifici, massimamente ad un Tempio*<sup>7</sup>. Zbog superponiranja elementarnih geometrijskih tijela - kocke, valjka, polukugle - postat će Rafaelova kapela Chigi (1513) u rimskoj crkvi Santa Maria del Popolo znakom “klasičnog” u renesansnoj sakralnoj arhitekturi<sup>8</sup>, a zbog istoga prizivanja harmoničnog reda kozmosa - koje je naslijede humanizma XV. stoljeća, - oktagon s nišama postat će prepoznatljivim znakom “klasičnoga” i u profanoj renesansnoj arhitekturi.

## DESAKRALIZACIJA ARHITEKTONSKE TEME

Dok su osmerokutni prostori s nišama u sakralnoj arhitekturi karike neprekinuta lanca, u profanoj renesansnoj arhitekturi taj se oblik - nakon gotovo tisuću godina - izravno veže za predloške antičkih termi i vila. Oktogoni s nišama javljaju se na stranicama traktata i u bilježnicama arhitekata iz XV. stoljeća kao crteži nastali prilikom posjeta ostacima antičkih termalnih kompleksa (sl. 2). Tek potkraj XV. stoljeća bile su otkrivene carske palače (Neronova *Domus Aurea* i *Domus Augustana*), vile (Hadrijanova u Tivoliju) i vrtovi (*Horti Aciliorum*, *Collis Hortulorum*), gdje su se oktogoni s nišama mogli naći i u drukčijim funkcijama - kao vestibuli i aule, kao

1. KRAUTHEIMER, R., *Introduction à une iconographie de l'architecture médiévale*, Pariz, 1993, str. 49-76.

2. Broj osam ima jake simbolične konotacije i u srednjovjekovnoj numerologiji. Usp. npr.: BEIGBEDER, O., *Lexique des symboles (Nombres - Huit)*, “Zodiaque”, 1969, str. 329-330.

3. GAZZOLA, L., *Architettura e tipologia*, Rim, 1990, str. 30-32, 44-45, 51-52, 57-62.

4. Za modifikacije ovoga arhitektonskog tipa u srednjovjekovnoj sakralnoj arhitekturi vidi: DE ANGELIS D'OSSAT, G., *Origine e fortuna dei battisteri ambrosiani*, u “Arte lombarda”, XIV, 1969; *Il Battistero di Firenze, la derivazione tardo romana e le modificazioni successive*, *Sugli edifici ottagonali a cupola, Le antiche chiese palatine e il San Vitale*, u “Realtà dell'Architettura” I, Rim, 1982, str. 337-348, 159-218, 355-366; CURCIO, G. & MANIERI ELIA, M., *Storia e uso dei modelli architettonici*, Bari, 1982, str. 125-130.

5. O nekim izvedenim i projektiranim oktogonálnim crkvama s nišama i kupolom u renesansi vidi: MARCHINI, G., *Giuliano da Sangallo*, Firenca, 1943, str. 34-35. ARSLAN, E., *L'architettura milanese del primo Cinquecento*, u “Storia di Milano”, VIII, Milano, 1957, str. 536; SCURATI-MANZONI, P., *Lo sviluppo degli edifici rinascimentali e pianta centrale in Lombardia*, u “Archivio storico lombardo”, serija 9, VII, 1968, str. 201; TAFURI, M., *L'Architettura dell'Umanesimo*, Bari, 1969, str. 17-19; CARUNCHIO, T., *I progetti serliani per edifici religiosi*, u “Bollettino CISA”, XIX, 1977, str. 182-185; BRUSCHI, A., *Le chiese del Serlio*, u “Sebastiano Serlio”, Milano, 1989, str. 169-186.

6. ALBERTI, L.B., *L'Architettura*, Milano, 1966: Libro I, cap. 8.

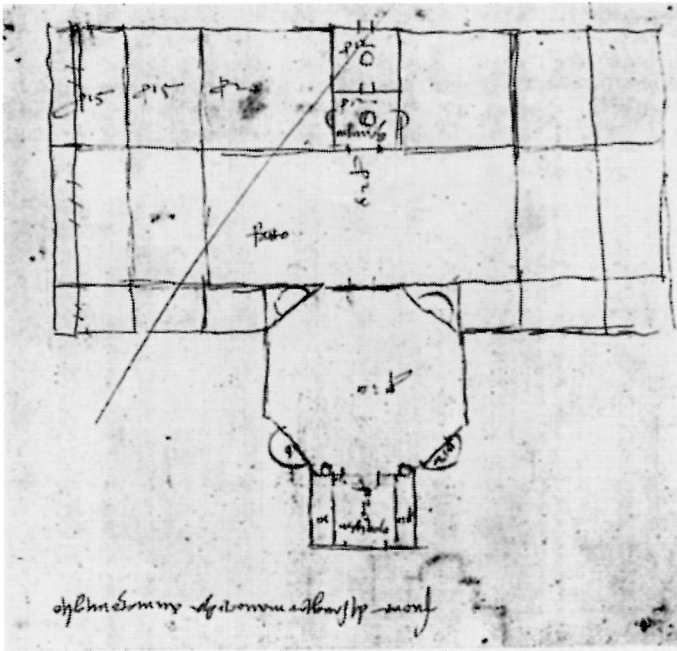
7. *Quinto libro d'architettura di Sebastiano Serlio bolognese, nel quale se tratta de diverse forme de Tempj sacri, secondo il costume Christiano, & al modo Antico. A la serenissima Regina di Navarra*, Pariz, 1547.

8. RAY, S., *Raffaello architetto*, Bari, 1974, str. 139-141; HEYDENREICH, L., PASSAVANT, G., *I Geni del Rinascimento Arte italiana 1500-1540*, Milano, 1975, str. 24-25.

9. CARUNCHIO, T., *Origini della villa Rinascimentale*, Rim, 1974.

10. Za problem preuzimanja oktogonálnog oblika s nišama i njegovu primjenu u nekim renesansnim djelima profane arhitekture kapitalno je bilo otkriće Varonove vile u Cassinu (rimski *Casinum*). (Usp: KELLER, F.E., *Alvise Cornaro zitiert die Villa des Marcus Terentius Varro in Cassino*, u “L'Arte”, 14, 1972, str. 29-53). No Varonova oktogonálna prostorija s nišama (za koju je 1940. Carretoni utvrdio da se nalazi u sklopu termalnog kompleksa i da je služila kao kaldarij ili lakonik), bila je u XV. i XVI. stoljeću različito tumačena. Giuliano da Sangallo u njoj je vidio ostatak Varonove vile (*istudio*), Francesco di Giorgio Martini dio palače (*vestibolo*), a Buonaccorsi Ghiberti hram (BENEVOLO, L., *Storia dell'architettura del Rinascimento*, Bari, 1988, str. 196-199).

11. Među prvim renesansnim primjerima jest Nimfej koji u blizini antičke Palestrine, u Genazzanu gradi Bramante (1508.-1511.) za kardinala Pompea Colonna. Oktogonálnom prostorijom “nimfeja” Bramante oponaša termalni prostor (BRUSCHI, A., *Bramante*, Bari, 1990, str. 163-65). Sličnu ložu za gozbe gradi (1510.-1511.) Peruzzi na samoj obali Tibra, u vrtu vile



Agostina Chigija (*Farnesina*), a oktogonalni tlocrt s nišama imao je i paviljon za gozbe (1561) u vrtu vile Carafa-Este na Kvirinalu (COFFIN, D. R., *The Villa in the Life of Renaissance Rome*, Princeton, 1988, str. 87-97).

12. U vrtu Gonzagine Palače Te gradi zasebni apartman u *Giardino segreto* (1528) koji ima osmerostrani vestibul s nišama i grottu takva oblika. Rimska iskustva pokazuju i njegovi nacrti za vile centralnog tlocrta (Prag, Kodeks Chlumczansky, f.1v) (Katalog *Giulio Romano*, Milano, 1989, str. 47, 332, 358, 516-519).

13. Falconetto je Odeon najznačajnija karika lanca koji vodi od Giuliana da Sangalla, preko Serlija do Palladija i Scamozzija (FORSSMAN, E., *Falconetto e Palladio*; ROSCI, M., *Schemi di ville nel VII Libro del Serlio e ville palladiane*, u "Bollettino CISA", VIII/2, 1966, str. 56-58, 131; WOLTERS, W., *Architettura e decorazione nel Cinquecento veneto*, u "Annali di Architettura", 4-5, 1992-1993, str. 102-110).

14. *Il Settimo Libro d'Architettura di Sebastiano Serlio Bolognese*, Frankfurt, 1575, Venecija, 1584, str. 218-219.

15. Jednu naziva "La seconda casa fuori della Città", drugu "Ottava casa per fare alla Villa", a u projektu "Della quinta habitazione per fare alla Campagna" istovjetan oblik služi Serliju za *padiglione habitabile* u sredini vrta (Isto, str.4-5, 16-17, 10-11).

16. Usporedi tlocrt Palladijeve palače Thiene u Vicenzi, prikaz antičke kuće u prijevodu Vitruvija Daniele Barbara i brojne ilustracije rimskih antičkih termi kod Serlija i Palladija.

17. O namjeni ugaonih oktogonalnih prostora kod Palladija, Serlija i Romana vidi: FORSSMAN, E., *Tradizione e innovazione nelle opere e nel pensiero di Palladio*, u "Bollettino C.I.S.A." IX, 1967, str. 247-248; Isti, *La concezione del palazzo palladiano*, u "Bollettino CISA", XIV, 1972, str. 97; ROSENFELD, M. N., *Sebastiano Serlio's Contributions to the Creation of the Modern Illustrated Architectural Manual*, u "Sebastiano Serlio", Milano, 1989, str. 102-110.

18. Pri obnovi palače del Infantado u Guadalajari "romanidad" iskazuje se upravo dodavanjem glavnoj dvorani dva mala osmerokutna salona s nišama. Oslikao ih je (1578.-1580.) groteskama i mitološkim prizorima u rafaellesknoj tradiciji Romulo Cincinato, Salvijatijev učenik koji je na dekoraciji Escoriala radio (1585) zajedno s Lucom Cambiasom iz Genove (MARIAS, F., *El largo siglo XVI*, Madrid, 1989, str. 23, 135, 265, 365, 594).

19. Primjer Escoriala osobito je ilustrativan: uz Juana Bautista de Toledo (učenika Sangalla Mladeg) i njegova sljedbenika Juana de Herrera, djelovali su ondje Pellegrino Tibaldi i Giambattista Castello "el Bergamasco" suradnik Galeazza Alessija (MARIAS, F., *El monasterio de El Escorial*, Madrid 1990; WILKINSON ZERNER, C., *Juan de Herrera*, Yale University, 1993).

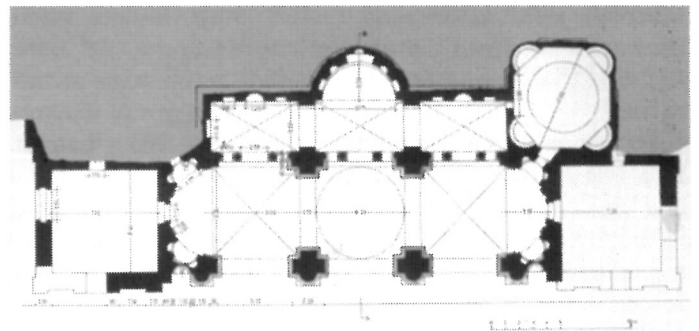
## 2. Francesco di Giorgio Martini, tlocrt Varonovih termi (*Firenza, Uffizi, Gabinetto disegni e stampe, 322 A v*).

nimfeji i *diaetae*, pa i *balnea* - privatne kupaonice<sup>9</sup>. U takvim će ih namjenama izvesti početkom XVI. stoljeća oni renesansni arhitekti koji su stvarali na osnovi vlastita arheološkog iskustva.

Po uzoru na antiku - tako se oblikuju dvorane i *studioli*<sup>10</sup>. Povezani logikom i simboličnim značenjem vode - tako se oblikuju nimfeji i *grotte*<sup>11</sup>, svetišta nimfi i drugih božanstava voda. Kao što ta božanstva borave u *grottama*, tako se renesansni pape, kardinali i aristokrati kupaju u kupaonicama raskošne dekoracije, ali i uzvišena oblika. Osmerokut s četiri niše - oblik je *par excellence* rimski, antički i antikizirajući, renesansni (sl. 3).

Oktogonalne prostorije s nišama često su primjenjivali arhitekti Bramanteove škole od kojih mnogi nakon 1527. djeluju na sjeveru Italije. Giulio Romano izvodi ih u mantovanskoj palači Te (*vestibolo* i *grotta*)<sup>12</sup>, Falconetto 1525. u Odeonu Alvisi Cornara u Padovi<sup>13</sup>. Prema Serliju, *nel salotto... di forma ottogona... si essercitaranno le musiche*<sup>14</sup>. Pod utjecajem Odeona Serlio je nacrtao nekoliko sličnih vila<sup>15</sup>. U Palladijevu opusu oktogonalne prostorije s nišama češće se nalaze na uglovima - kao u velikim rimskim termalnim kompleksima koji su i prikazani u gotovo svim traktatima iz XVI. stoljeća<sup>16</sup>. U palačama i vilama njihova je namjena drukčija: one su *studiolo* (kod Palladija), *capella*, *tribunetta* (kod Serlija), *limaca* (spiralno stubište) pa i kuhinja (kod Romana)<sup>17</sup>.

Oktogon s nišama pronose Europom XVI. stoljeća knjige o arhitekturi, ali i mnogi talijanski umjetnici koji polazeći iz Rima, preko Mantove i Genove stižu sve do Fontainebleaua i Guadalajare<sup>18</sup>. Arhitekti i slikari koji se susreću na velikim "gradilištima" izmjenjuju iskustva, a koristeći se u svojim djelima antičkim motivima, osobito rado citiraju osmerokutnu prostoriju s nišama<sup>19</sup>.



## 3. Bramante, Nimfej u Genazzanu (*restitucija*)

## OKTOGONALNI LAKONICI S NIŠAMA

Centralnog tlocrta (kružnog ili oktogonalnog) bili su razni dijelovi antičkoga termalnog prostora, no najčešće *apodyteria* i *laconica*. U njima nije bilo bazena, a u niše se odlagala odjeća (*apodyteria*) ili sjedilo (*laconica*). Konkavni oblik niše, kupole ili svoda, bio je najprikladniji za funkcioniranje lakonika - prostorije za znojenje - važnog segmenta složenog postupka kupanja u toploj i hladnoj vodi izmjenično<sup>20</sup>. Lakonik karakteristična osmerostranog oblika s nišama imali su i veliki termalni kompleksi iz carskog razdoblja<sup>21</sup>, ali i kupaonice privatnih kuća (*balnea*) kojih je samo u Rimu na početku IV. stoljeća, bilo 856. I dok su velika termalna zdanja zamrla u V. stoljeću, uporaba *balnea* (*balinea*) nastavila se u srednjem vijeku.

Prostori za kupanje preživjeli su, međutim, i na druge načine. Mnoge dijelove rimskih termi, modificirane sukladno religiji i mentalitetu, naslijedio je islamski *hammam*<sup>21</sup>. *Caldarium* dobiva kupolu i postaje najvažnija prostorija i arhitektonsko središte cjeline (*beit-al-harara*), a *laconicum* dobiva bazen u sredini i postaje parna kupelj (*maghtas*)<sup>22</sup>. Islamske kupelji važne su zbog utjecaja arapske kulture na zapadno srednjovjekovlje - pogotovo u prostoru Sredozemlja, ali i zbog činjenice da je navika posjećivanja parnih kupelji osobito razvijena nakon povratka križara s Istoka.

U europskomu srednjem vijeku prostorija za znojenje pojavljuje se pod drugim nazivima: kao *stufa* ili *stanza-stufa* u Italiji, a u Francuskoj kao *étuve* ili *salle d'étuve*<sup>23</sup>. Nisu zaboravljeni sustavi grijanja podzemnim kanalima<sup>24</sup>. Nisu zamrla ni sva antička lječilišta koja su imala parne kupelji a termalno je liječenje u XV. stoljeću postalo, štoviše, mondenom pojavom<sup>25</sup>. U spjevu *Balnea puteolana* Petra iz Ebolija (XII. st.), ilustriranom na kraju XIV. stoljeća, kupačice su prikazane u prostoriji s nišama i kupolom (sl. 4.), a gotovo istovjetan oblik ima *balneum* koji Fabio Calvo prikazuje u svojem djelu *Antiquae urbis Romae cum regionibus Simulachrum*<sup>26</sup>. Okulus u tjemenu kupole upućuje na to da je Calvo mislio na parnu kupelj, na *laconicum* (sl. 5).

Poznavanje rimskoga antičkoga termalnoga prostora ima u XV. i XVI. stoljeću i druge izvore - tekstove antičkih pisaca i pjesnika. Temu kupanja dotiču u svojim djelima Seneka, Ciceron i Kvintilijan, Petronije, Stacije i Marcijal, jedni kritizirajući raskoš, drugi hvaleći užitke (*Balnea, vina, Venus corrumpunt corpora nostra, sed vitam faciunt*). Više je podataka o rasporedu termalnoga prostora nego uputa za uobličene pojedinih njegovih dijelova. Tekst Plinija Mlađeg u kojem opisuje svoje vile - Laurentsku i Toskansku - važan je zbog terminološke diferencijacije pojedinih dijelova vile, ali i prostora za kupanje: *piscina, hypocaustum, apodyterium, frigidaria cella, cella media (tepidarium), caldaria cella*. Plinijev je tekst više od ikogoj inspirirao renesansne arhitekta i naručioce<sup>27</sup>.

No, za sve njih, a pogotovo za traktatiste, najveći je autoritet i glede pitanja kupaonica bio Vitruvije, pisac jedinoga sačuvanoga antičkoga traktata *De Architectura*



4. *Balneum Solis et Lunae* (Cod. Vat. lat. 2110, fol. 17r).

20. Princip *balnea* Rimljani su u I. st. pr. n. e. preuzeli od Grka, a nalagao je sljedeći postupak. Odjeća se odlaze u *apodyterium*, potom se odlazi u *tepidarium* (temperatura 25°-30°, vlažnost zraka 20-40%), pa u još toplije prostorije: *laconicum* (suhe topline) ili u *sudatorium* (vlažne topline). Zatim se ide u *caldarium* (temperatura zraka 55°, vode 40°, vlažnost zraka 80%) koji ima bazen ili kadu za više osoba (*alveus, descensio, solium, baptisterium*). Nakon pranja odlazi se ili u *tepidarium* ili u *frigidarium*, gdje se pliva u bazenu (MALISSARD, A., *Les Romains et l'eau*, Pariz, 1994, str. 116).

21. Lakonik su imala brojna ljekovita kupališta i terme (Stabiae, Baia). I u Hadrijanovoj vili u Tivoliju neke su aule (s hipokaustom, bez bazena) služile za vruće suhe kupke, a prostorije za znojenje pronađene su znatno kasnije i u kućama Pompeja i Herkulaneja.

22. GIEDION, S., *Die Herrschaft der Mechanisierung*, Frankfurt, 1982, str. 688-699.

23. U francuskoj srednjovjekovnoj književnosti u drugoj se polovici XII. stoljeća opisuju prostorije za kupanje i znojenje (*estuves et baings*). Chrétien de Troyes (*Cligés*) opisuje kulu u koju se zavojitim stubama silazi pod svodove gdje je parna kupelj grijana toplom vodom koja dotječe podzemnim kanalom. U firentinskim dokumentima se *stufa* javlja već 1260., ali kao javna gradska ustanova.

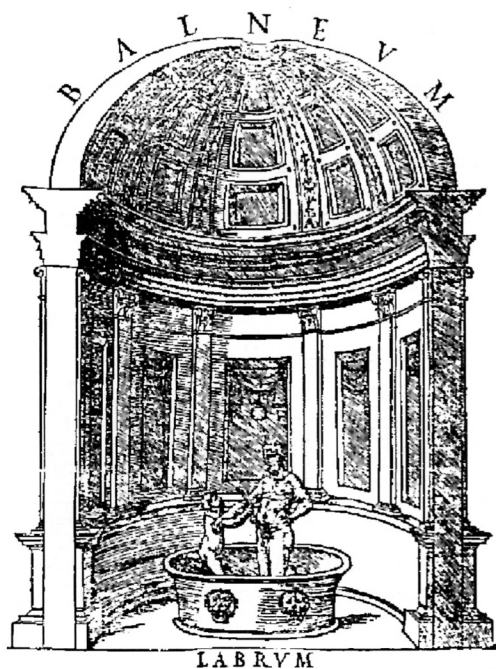
24. Sačuvani primjeri (u samostanima XIII. stoljeća i dvorcima XIV. stoljeća) pokazuju da su prostorije grijane toplim zrakom koji je strujao među dvostrukim stjenkama prostorija i hipokaustom.

25. Antičko lječilište Campi Flegrei posjećivalo se sve do 1538. Koriste se i ljekoviti izvori mineralne i tople vode, te sumporne, vulkanske i blatne kupelji u Laciju, Toskani, Lombardiji i Romagni (u XVII. st. u kupalište u Anziju odlaze Stjepan Gradić i Ivan Lučić).

26. JACKS, PH. J., *The Simulacrum of Fabio Calvo: A View of Roman Architecture all'antica in 1527*, u "The Art Bulletin, LXXII, n. 3, 1990, str. 462-481.

Djelo Calva, objavljeno 1527., posebno je važno za restituciju antike u renesansi, jer je prvi sistematski pokušaj da se ruševine klasične antike interpretiraju u kontekstu suvremene, renesansne arhitekture *all'antica*.

27. PLINIJE MLAĐI, *Pisma*, knjiga II, 174, knjiga V, 64.



5. *Balneum Marka Fabija Calva (Antiquae urbis Romae cum regionibus Simulachrum).*

(I. st.). Budući da nije bio svjedokom velikih carskih termalnih zdanja, opisao je u X. poglavlju (*balnearum*) V. knjige jednostavnu kupaonicu rimske kuće gdje *laconicum sudationesque sunt congiungendae tepidario, eaque quam latae fuerint, tantam altitudinem habeant ad imam curvaturam hemisphaerii*<sup>28</sup>. Govoreći o rasporedu prostorija za kupanje, o načinu zagrijavanja s mnogim tehničkim i praktičnim pojedinostima, razlikuje četiri elementa koja će se pokazati bitnim i za renesansnu praksu: sobe kružna tlocrta sa svodom (*laconicum et sudationes*), pravokutnu sobu (*calidarium*), bazen (*alveus*) i kadu (*labrum*)<sup>29</sup>.

28. VITRUVIO POLLIONE, M., *De Architectura*, knjiga V, pogl. X.

29. Prostorije za kupanje renesansni traktatisti nazivaju različito: Alberti - *thermae*, Francesco di Giorgio - *stufe, bagni*. Filerete rabi oba naziva: na jedan od trgova Sforzinde smjestio je "*terme idest istuffe*". U *Trattato di Architettura*, 1460. (Milano, 1972, str. 281, 282, 637) donosi i njihov raspored: tu je suha topla prostorija za znojenje, druga za toplu kupku, odvojena prostorija za žene, jedna prostorija s peći za grijanje vode i bunar u dvorištu. U katalogu Pomponija Leta pojavljuju se *Balinea privatae*, a jednako ih naziva Francesco Maria Grapaldi u traktatu *De partibus Aedium* (1494).

30. BURNS, H., *A Drawing by L.B. Alberti*, u "Architectural Design", vol. 49, n. 5-6, London, str. 45-56.

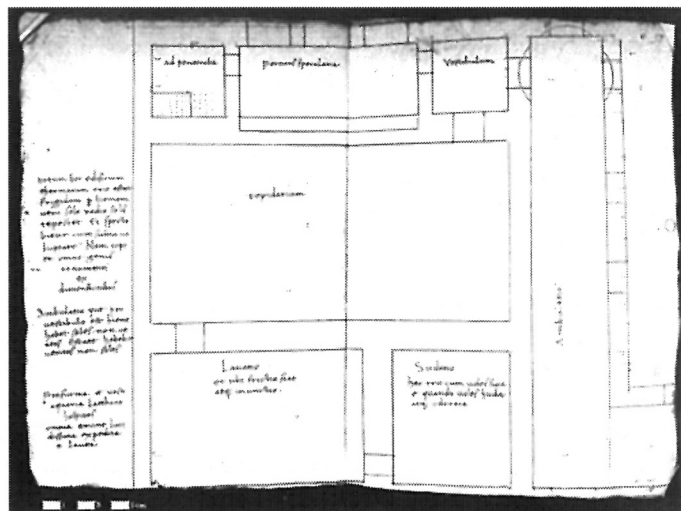
31. SCAGLIA, G., "*Stanze-stuffe*" e "*stanze-camini*" nei "*Trattati di Francesco di Giorgio da Siena*", u "Bollettino d'Arte" del Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, N. 39-40, 1986.

32. Poznavanje tehnologije omogućilo mu je da prepozna neke dijelove termalnih struktura koje su u njegovo doba bile vidljivije no danas: primjerice, u Pozzuoliju (*Bagnio di Traiano*) i u Avernu (*Stufe di Nerone*).

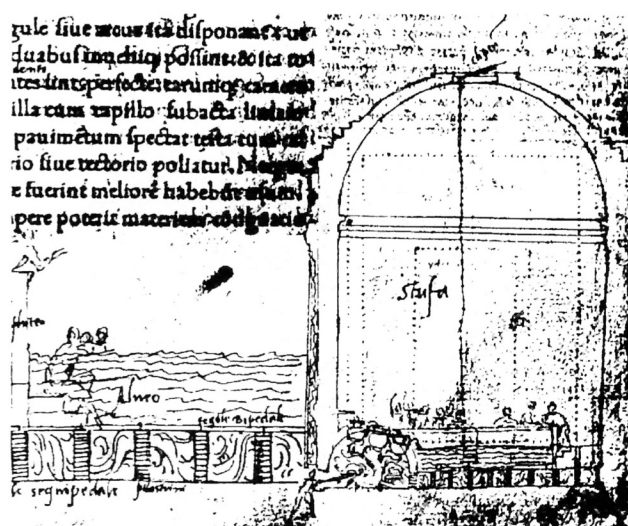
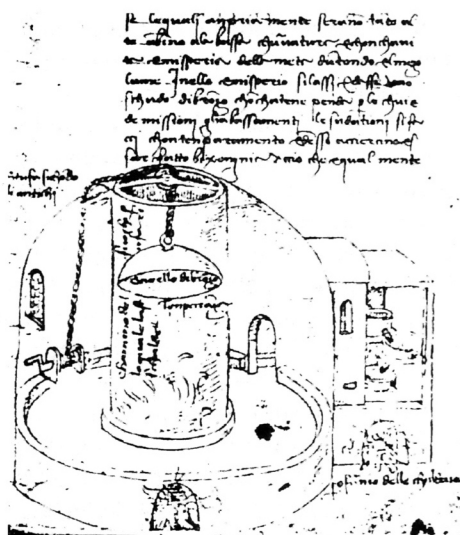
33. Antonio da Sangallo Mladi nije svoj prijevod objavio, a s pripremnim crtežima koristio njegov brat Giovanni Battista u svojem izdanju (1532/33).

Jedini crtež Leona Battista Albertija koji se uopće sačuvao, odnosi se upravo na termalno zdanje (sl. 6). Premda se u opisu oslonio na klasične autore (na Plinija Mladeg) u pogledu smještaja i orijentacije zdanja, *edificium thermanum* prvi je renesansni projekt te vrste. Uz najmanju prostoriju, kvadratna tlocrta, zapisao je *Sudatio / hec erit cum voles sicca / et quando voles hu(mi)da / atq(ue) odorata*. Čini se da je prije svega htio zadovoljiti medicinske i higijenske zahtjeve kupanja (prema Galenu i Celsusu). Pretpostavlja se da je *edificium thermanum* projektirao za palaču Nikole V. u Viterbu<sup>30</sup>.

Renesansni se traktatisti podjednako oslanjaju na antičko naslijeđe očuvano u tehnologiji zagrijavanja i hidraulike, na Vitruvijev tekst i na otkrivene ostatke antičkih građevina<sup>31</sup>. "*Camini antichi*" - tri prostorije s nišama koje imaju stožastu ili piramidalnu kupolu, Francesco di Giorgio snimio je na rimskim termalnim lokalitetima (Pianello, Baia i Civitavecchia)<sup>32</sup>. Prikazane se prostorije očito služile za znojenje (*sudatio*), a naziv "*camini*" zamjenjuje Vitruvijev termin "*laconicum*". Francesco di Giorgio na jednom je od crteža prikazao i rekonstrukciju Vitruvijeva opisa lakonika sa sistemom zagrijavanja: kružna prostorija je (za razliku od pravokutnog tepidarija) označena kao *Stufa sichondo li antichj* (sl. 7.). Slične rekonstrukcije prate Vitruvijev tekst u prijevodima Fra Gioconda, Cesare di Cesariana i Sangalla (sl. 8)<sup>33</sup>.



6. *Leon Battista Alberti, Edificium thermanum (Firenca, Biblioteca Laurenziana).*



U Francescovim Traktatima upute o gradnji kupaonica većim su dijelom izravno preuzete od Vitruvija (orijentacija, oblik, položaj i broj kotlova za vodu, štiti koji visi na lancima i služi za regulaciju topline). No, grijanje hipokaustom u prostoriji za znojenje opisao je oslanjajući se više na iskustvo koje je stekao kao graditelj kamina i dimnjaka, kao poznavatelj hidrauličke inženjerije. Njegove kupaonice imaju dvostruke zidove među kojima struji topao zrak, imaju dvostruki pod iznad peći, dobro zračenje, cijevi za odvod vode, cisterne, bazen (*pila*) u koji cijevi slavinama (*chivi*) dovode hladnu i toplu vodu. Prostorija za znojenje po Francescu kao i po Vitruviju "neka bude kružno oblikovana zato da se plamen i para iz sredine jednako razilaze po krivinama kružnog prostora"<sup>34</sup>.

Premda se Francesco di Giorgio smatra graditeljem prve renesansne kupaonice *all'antica* - one koju izvodi (1472.-1477.) za Federica da Montefeltra u Urbinskoj palači, sve su njezine prostorije pravokutna tlocrta<sup>35</sup>. Bez obzira na to što se nazivaju *stufe* - pravokutnog su oblika i najpoznatije rimske kupaonice - one pape Klementa VII. u Castel Sant'Angelo i kardinala Bibbiene u Vatikanu - nastale u prvim desetljećima XVI. stoljeća<sup>36</sup>. Papinske i kardinalske kupaonice najčešće su citirane i u literaturi, jer su na njima radili Rafael i njegovi učenici. Ukrašene su poput antičkih vila i palača, a njihova raskoš i ikonografske teme katkad su teško spojivi s funkcijama njihovih vlasnika<sup>37</sup>.

Bez obzira na to što su mali i intimni, često su to i najizrazitiji prostori rimskih palača XVI. stoljeća, ali prije svega zbog dekoracije. Premda kronološki ograničene (1515.-1530.) rimske kupaonice postaju povlastica obrazovanih i bogatih naručitelja - statusni simbol. Stoga su postale projektantskim zadatkom i najvećih arhitekata<sup>38</sup>.

7. Francesco di Giorgio Martini, *Stufa sichondo li antichi* (Cod. Ashburnham, 361, fol. 23r, Firenca, Biblioteca Laurenziana).
8. Giovanni Battista da Sangallo, *rekonstrukcija Vitruvijevog balneuma* (Rim, Biblioteca Corsiniana, Incun. 50, fol 34v).

Prostor i navedenih kupaonica i nekih koje su sačuvane samo u zapisima, bio je organiziran po uzoru na antički termalni prostor. Urbinska kupaonica ima svlačionice, *tepidarium*, *calidarium*, *profurnium* i razvijen sustav zagrijavanja hipokaustom, dovoda tople i hladne vode, te odvoda. I u vili Poggio Reale kraj Napulja, koju je 1487. za Alfonsa II. projektirao Giuliano da Maiano postojali su *frigidarium et caldarium*<sup>39</sup>, a u suburbanjoj vili Matije Korvina kod Višegrada *gestationes, frigidariae atque caldariae cellae, baptisterium cum unctuario, aedicula, virides euripi, piscinae, gymnicos agon, hypodromi* itd.<sup>40</sup>.

Koliko je ideja kupanja na antički način tražila i odgovarajući prostorni koncept, pokazuje Rafaelov projekt iz 1518. za "terme" vile Madama kardinala Giulija Medicija (Klementa VII.) koje su trebale imati osam

34. DI GIORGIO MARTINI, F., *Trattati di Architettura Ingeneria e Arte militare I*, Milano, 1967, str. 99-101.

35. POLICETTI, M. L., *Nuovi elementi per la storia del palazzo: restauri e ricerche*, u "Il palazzo di Federico da Montefeltro", Urbino, 1985, str. 152-161.

36. Katalog *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento*, Rim, 1984.

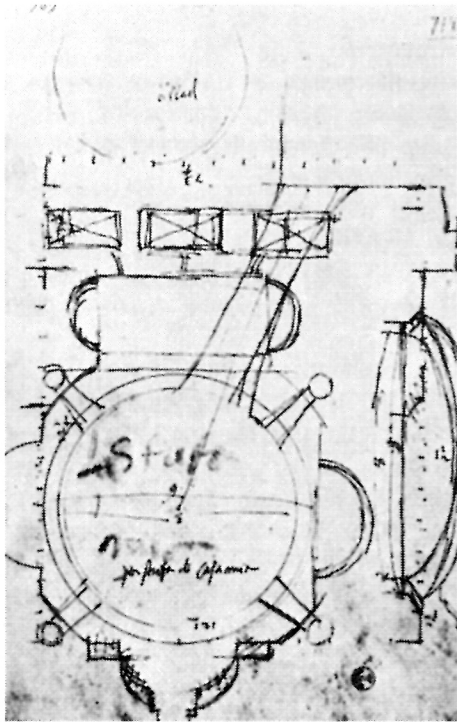
37. Vrhunski im je uzor bila netom otkrivena Neronova *Domus Aurea*. Motivi rimskih antičkih fresaka, štukatura i "groteska" pretvorili su renesansne kupaonice u prostore koji posjeduju osebujnu poetiku.

38. FROMMEL, CH. L., *Der Romische Palastbau der Hochrenaissance I*, Tübingen, 1973, str. 75-78.

Izvode ih Antonio da Sangallo (za palače Baldassini i Farnese), Rafael (za svoju kuću u Via Giulia), Giulio Romano (za vilu Turini-Lante). On će ih graditi i u Mantovi za Gonzagin dvor, vilu Marmirolo i palaču Te.

39. PANE, R., *Il Rinascimento nell'Italia meridionale II*, Milano, 1977, str. 31).

40. Vilu je opisao bolonjski humanist Bonfini; koristeći se nazivima Plinija Mlađeg, uspoređuje ju s Lukulovim vrtovima (BIERMAN, H., *Lo sviluppo della villa toscana sotto l'influenza umanistica della corte di Lorenzo il Magnifico*, u "Bollettino CISA", XI, 1969, str. 41-43)



9. Antonio da Sangallo Mlađi, Projekt za kupaonicu (Firenca, Uffizi, Gabinetto Disegni e stampe, UA 744)

prostorija. Iz Rafaelova pisma proizlazi da se oslonio na Plinijeve opise: "Imaju dvije sobe za svlačenje i zatim jedno toplo otvoreno mjesto gdje se onaj koji se okupao i iznojio može namazati uljem. Tu je topla i suha parna kupelj sa svojom temperaturom, tu je topla kupka sa sjedalima na kojima se čovjek zadrži ovisno o tome koji dio tijela želi da mu voda okupa. A ispod prozora mjesto je gdje može leći i stajati u vodi da bi ga sluga mogao prati a da mu drugi pritom ne prave sjenu. Nakon toga slijedi mlaka kupaonica, a potom hladna, tako velika, da kad netko zaželi plivati, u njoj to može. A soba iz koje se ova mjesta griju, uređena je spremnicom, a voda i kotao raspoređeni su tako da hladna voda ide u toplu, a topla u vruću, pa koliko odatle uđe jedne, toliko se u nju druge vode vrati"<sup>41</sup>.

Graditelj prve renesansne kupaonice kružnog tlocrta s kupolom bio je Baccio Pontelli, suradnik Francesca di

41. SINISLAO, J., *Le stufe romane*, u katalogu *Quando gli dei si spogliano...*, Rim, 1984, str. 11-20.

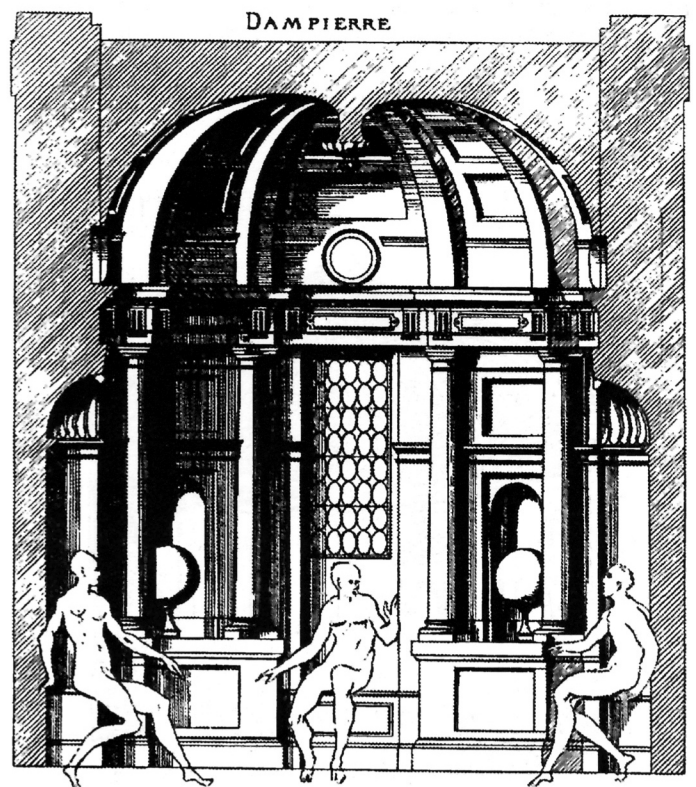
42. Isto, str.22.

43. Prva su njegova djela bile upravo grotte za dvorce Fontainebleau i Meudon. Autor je dekoracije, a možda i arhitektonskoga projekta prostorija za kupanje i u dvorcu Fontainebleau (1534), gdje je étuve pravokutnoga oblika.

44. Primaticcio crtež objavio je Androuet du Cerceau u svojem djelu *Les plus Excellents Bastiments de France*, a opisuje je ovako: *Le bastiment est assez bien accommodé de ses membres: mais entre autres y à des estuues & baignoires pratiquées, tant à vne des tours du coing, qu'à vne petite place prochaine, fort bien accoustrez: principalement l'estuue est de trois niches avec quelques coulounes, la voulte dessus.*

Giorgia u Urbinu. Kupaonicu je izveo (1483.-1486.) za Giuliana della Rovere (Julija II.) u Rocca di Ostia<sup>42</sup>. Restitucija antičkoga termalnoga prostora - s obzirom na specifični arhitektonski oblik lakonika - izvedena je prije na osnovi Vitruvijeva opisa, nego oponašanjem nekoga određenoga antičkoga lokaliteta. Podatke koje je nudio tekst i njihovu provjeru na arheološkim lokalitetima sintetizirao je u svojim projektima jedan od najvećih renesansnih klasicista - Antonio da Sangallo Mlađi (sl. 9). Neki od tih projekata bili su izvedeni, ali će ideju kružnog lakonika proslaviti i više djela nekih njegovih sljedbenika.

Iz Rima se arhitektura i dekoracija kupaonica šire onim smjerovima kojima se, osobito nakon 1527. razilaze arhitekti. Jedan od njih - Giulio Romano odlazi u Mantovu, a njegov suradnik Francesco Primaticcio odlazi iz Mantove u Francusku<sup>43</sup>. Već 1530.-1540. u dvorcu Dampierre izvodi kupaonicu za kardinala Charlesa de Guisea (sl. 10). Oktogonalna prostorija za znojenje s nišama zapravo je redukcija nekoga monumentalnoga prostora klasičnoga stila<sup>44</sup>. Primaticciovu lakoniku svakako pripada prioritet, jer dotad nigdje, pa ni u Rimu, nije identifikacija s antikom postignuta takvim arhitektonskim oblikom. No, oktogonalni je prostor s nišama u gradnji kupaonica jedino u Genovi bio dosljedno i primjenjivan.

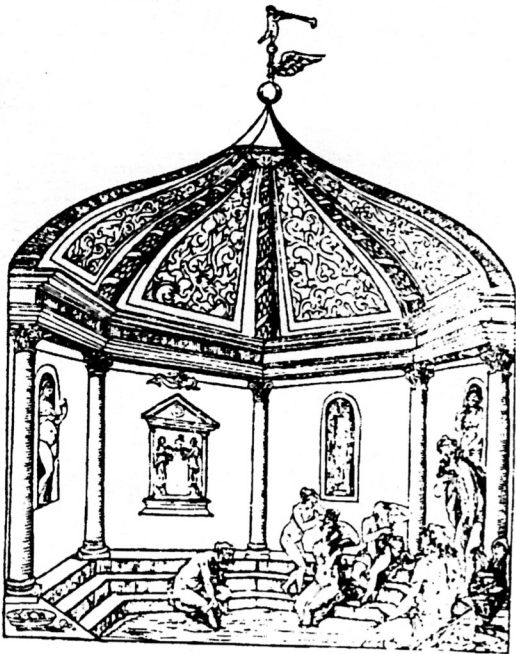


10. Dampierre, Primaticcio, Thermae - estuues (Androuet du Cerceau, *Les plus Excellents Bastiments de France*)

## GENOVSKJE KUPAONICE I GROTTE

Genova je grad u čijim se palačama i vilama izvode najraskošnije kupaonice i gdje se njihovo antičko podrijetlo ističe prije svega tlocrtom. Najznačajniju je ulogu u tome imao arhitekt i skulptor Galeazzo Alessi. Povezujući poznavanje rimskih antičkih spomenika s "interpretiranim" čitanjem Vitruvija gradio je od 1548. u Genovi palače i vile "auličkog i antičkog obilježja"<sup>45</sup>. Dokaz su za to svakako i kupaonice u njima: bez obzira na male dimenzije i privatni karakter, dosegnule su otmjenost i ljepotu antičkih prostora.

Premda te kupaonice u osnovnoj ideji podsjećaju na Peruzzijske i Sangallove nacрте, Alessi im daje specifičan oblik: nad središnjom osmerokutnom prostorijom s nišama, podiže kupolu. Opremom i ukrasima u njima se, međutim, konkretizira - *mirifico aedificio di therme* (sl. 11) - kako ga je u alegorijskom romanu *Hypnerotomachia Poliphili* opisao Francesco Colonna (L. B. Alberti): "Ugledah prekrasnu kupališnu zgradu u obliku osmerokuta... nad spomenutim vijencem dizala se elegantnom krivuljom osmerokutna kupola koja je ponavljala tlocrt... Unutra su bila kamena sjedala od četiri stube, pravilno povezane u krug. Sve su bile raskošno inkrustirane jaspisom i raznobojnim kalcedonom... U svakom kutu slobodno je stajao korintski stup od raznobojna mramora. Bio je ukrašen vitičastim reljefom izrađenim od jaspisa... Kapiteli su ljupko pridržavali gredu, koja je nosila friz što je prikazivao nage dječarce kako se igraju u vodi s vodenim čudovištima... Iznad stupova pružala su se rebra s



11. Francesco Colonna, *Mirifico aedificio di therme* (*Hypnerotomachia Poliphili*, Venecija 1499).

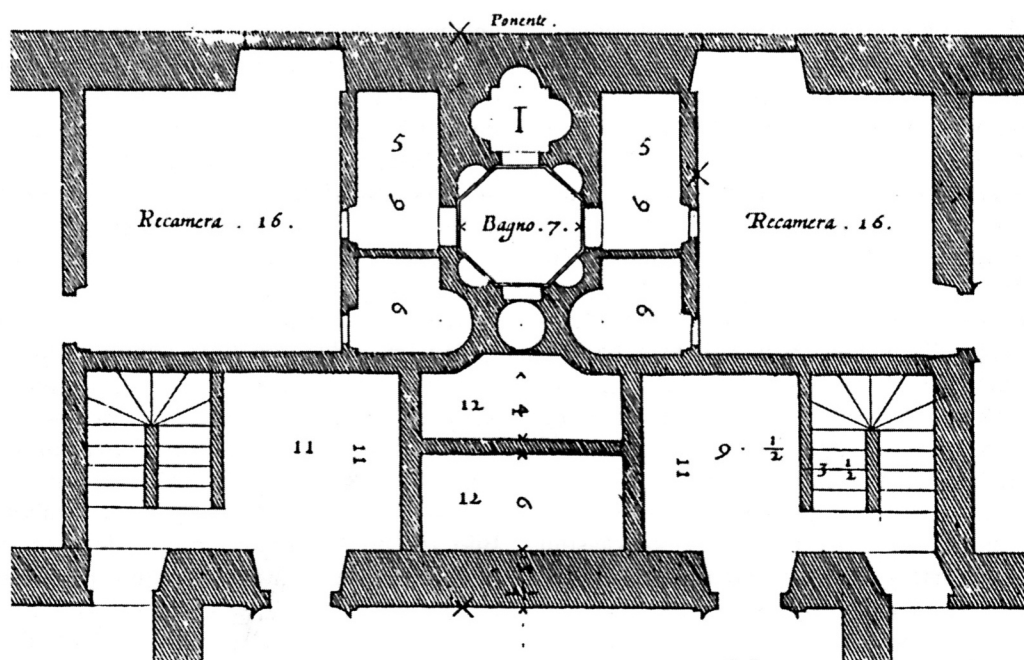
reljefom hrastova lišća od zelenog jaspisa, omotanim pozlaćenom vrpcom, koja su se dizala prema tjemenu kupole i tvorila prsten u čijem je središtu bila lavlja glava s kovrčavom grivom. Ostatak unutrašnjosti kupole na kojem nije bilo kristalnih pločica bio je sav inkrustiran lazurnim kamenom s pozlaćenim, blistavim kuglama... U svakoj niši odmarala se prekrasna naga nimfa, izrađena od galaktita, bijelog poput slonovače. O kako su bili prekrasno isklesani ti kipovi, koji su moj pogled više puta odvrtili od pravih likova i zaustavili na lažnima..."<sup>46</sup>.

Alessijevu kupaonicu u vili Grimaldi opisao je Giorgio Vasari: "...najljepša je kupaonica koju je učinio u kući gospodina Giovana Batista Grimaldija u Bisagnu. Ona je kružna oblika, u sredini ima jezerce u kojem se udobno može kupati osam ili deset osoba; to jezerce dobiva toplu vodu iz četiriju glava morskih čudovišta, koja izgledaju kao da izlaze iz jezera, a hladnu vodu iz isto toliko žaba koje su iznad spomenutih glava čudovišta. Uokolo spomenutog jezera u koje se silazi s triju kružnih stuba, teče prostor dovoljan da njime ugodno mogu šetati dvije osobe. Zid cijelog ophoda podijeljen je na osam dijelova; u četirima su četiri velike niše, od kojih svaka ima zaobljenu posudu koja izdižući se malo iznad tla polovicom ulazi u nišu a polovicom ostaje izvan, a posred svake od njih može se kupati jedan čovjek, jer hladna i topla voda dolazi iz maskerona koji je kroz rogove izbacuje, a kroz usta je, kad ustreba, uvlači. U jednom od ostalih četiriju dijelova su vrata, a u tri preostala su prozori i mjesta za sjedenje: a svih je osam dijelova odvojeno stupovima koji pridržavaju vijenac na kojem počiva zaobljeni svod cijele kupaonice; iz sredine toga svoda visi velika lopta od kristalnoga stakla, na kojoj je nacrtana nebeska sfera i unutar nje zemaljska kugla; a iz nje na nekim dijelovima, kad se netko kupaonicom koristi noću, izlazi blistava svjetlost, koja obasjava prostoriju kao da je dan. O udobnosti predvorja kupaonice, o svlačionici i o maloj kupaonici koje su pune štukatura i slika što rese ovo mjesto, neću govoriti da ne bih dužio više no treba"<sup>47</sup>.

45. Školovao se u Rimu (1536.-1548.) u krugu vitruvijanista i klasicista, no ubrzo se otvorio i novim manirističkim tendencijama. Rimski intelektualni ambijent kojem je pripadao (*Accademia della Virtù*), poznavali su i mnogi Genovljani. O Alessiju vidi: BONELLI, R., *Radici romane e manierismo nell'opera di Galeazzo Alessi*; FROMMEL, CH. L., *Galeazzo Alessi e la tipologia del palazzo rinascimentale*; u "Galeazzo Alessi e l'architettura del Cinquecento", Genova, 1974, str. 55-59, 167-171. Genovski ambijent XVI. i XVII. stoljeća opisao je: MAGNANI, L., *Il Tempio di Venere*, Genova, 1987.

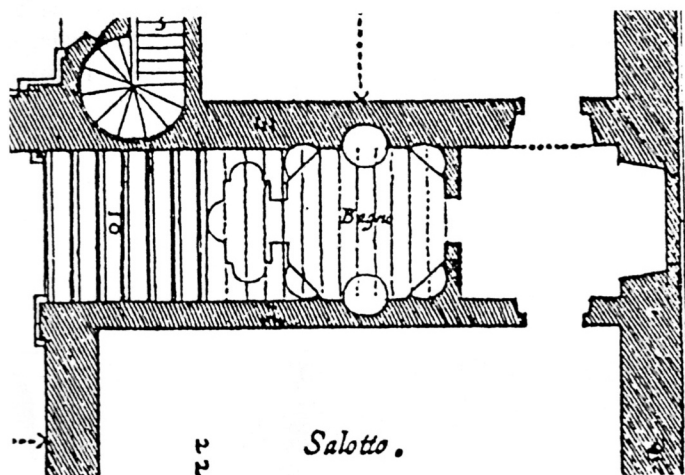
46. COLONNA, F., *Hypnerotomachia Poliphili*, Venecija, 1499. Tema romana duhovno je putovanje koje se odvija među ruševinama, ostacima klasične civilizacije. Pod pseudonimom Francesca Colonne koji je kao gospodar Palestrine u XV. stoljeću obnovio antički Hram Fortune Praeneste prema Albertijevim uputama, skriva se sam Alberti, što i opisima arhitekture daje osobit značaj (KRETZULESCO QUARANTA E., *Les Jardins du Songe - Poliphile et la mystique de la Renaissance*, Pariz, 1986, str. 392-396).





12. Villa Grimaldi (Palazzo D), detalj tlocrta prizemlja, kupaoonica (P. P. RUBENS, I Palazzi di Genova)

13. Vila Pallavicini "delle Peschiere" (Palazzo E), detalj prizemlja s kupaoonicom (P.P. RUBENS, I Palazzi di Genova) i njezina dekoracija (G. B. Castello)



47. VASARI, G., *Le vite dei più Eccellenti Pittori, scultori e Architetti*, Firenze, 1550 i 1567, str. 640-41.

48. Alessi je imao suradnike (Cantone, Spazio, Castello i braća Ponzello), koji su vjerno slijedili njegove predloške za palače, vile, pa i za kupaonice. Kod nekih je stoga autorstvo nejasno ili tek djelomično potvrđeno (palača Pallavicino-Cambiaso iz 1558.-1560., vila Grimaldi "La Fortezza" iz 1559, vila Lercari-Sauli, "La Semplicita" iz 1560.-1562, vila Imperiale (Scassi) "La Bellezza" iz 1561.-1564. (Katalog Galeazzo Alessi, Genova, 1974, str. 63,64).

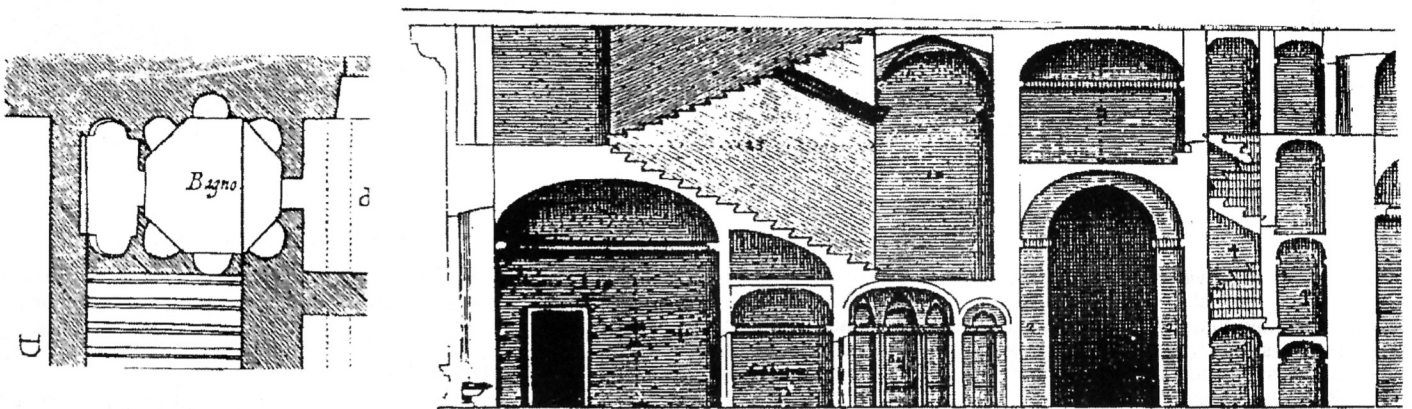
Kupaoonica vile Grimaldi u Bisagnu već je u svoje vrijeme postala uzorom i samom Alessiju i njegovim sljedbenicima, kako s obzirom na arhitektonsku koncepciju, tako i na dekorativne sustave. U palači Grimaldijevih u Sampierdarena (sl. 12) tlocrtom je ponavlja Bernardino Spazio (1561.-1566.), a štukaturama Giovan Battista Castello "il Bergamasco" u kupaonici vile Pallavicini "delle Peschiere" (sl. 13)<sup>48</sup>.

Mnoge od njih - *fabbriche bellissime e comodissime, a proportione... di Gentilhuomini particolari* - prikazuju bakrorezi koje je veliki flamanski slikar Pieter Paulus Rubens nacrtao za boravka u Genovi 1605.-1606. Objavljeni su u djelu *I Palazzi di Genova* (Antwerpen 1622)<sup>49</sup>. Namjera mu je bila da Flandriju upozna s arhitekturom genovskih palača, ali i kupaonica. Stoga na prikazu palače Grimaldi u Sampierdarena (*Palazzo D*), izostavlja stubište da bi pokazao raspored svih prostora kupaonice smještene ispod stubišta. Alessijeva kupaonica vile Pallavicino "delle Peschiere" (*Palazzo E*) ima četiri niše i dvije kade u oktogonalnoj prostoriji, i tri niše (ili kade) u susjednoj. U vili Spinola (*Palazzo C*), antibagno i bagno su ispod stubišta (sl. 14), dok je u palači Spinola (*Palazzo F*) kupaonica na najvišem katu: kroz dvije svlačionice (*camera per il bagno*) dolazi se u oktogonalnu prostoriju za toplu kupku, s nišama na svakoj strani i kupolastim svodom; do nje je manji pravokutni prostor za hladnu kupku. Rubensove se oznake odnose i na pojedine dijelove (*bagno* i *antibagno*) i na vrstu kupke (*caldo*, *freddo*) (sl. 15). Sudeći po oznakama i činjenici da središnje osmerokutne prostorije imaju kade, one su po funkciji *calidarium*, a po obliku *laconicum*<sup>50</sup>.

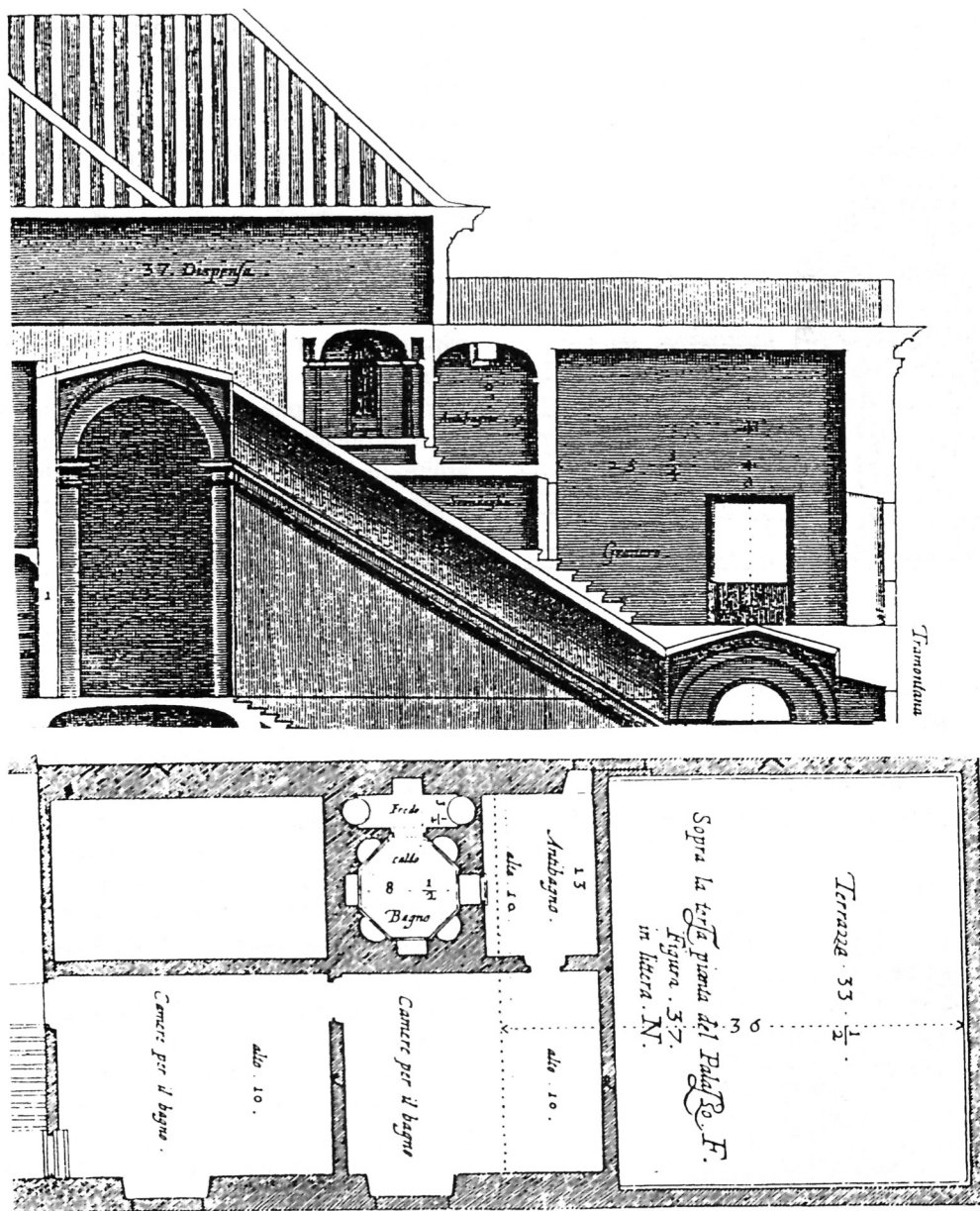
Mnogim genovskim grottama predložak je *Fonte Doria*, Alessijevo djelo s kraja 50-ih godina (sl. 16). Oktogonalna prostorija s nišama i kupolom te dvoapsidalnim atrijem doslovni je citat antičkog nimfeja<sup>51</sup>. Na stijenama se izmjenjuju likovi riječnih božanstava i pejzaži, niše su ukrašene stalaktitima i školjkama, bazene nose delfini, a na vodu raznobojni maskeroni simboliziraju vjetrove, okruženi cvjetovima od školjaka i medaljonima koji oponašaju kameje. Ukrasi i likovi izvedeni su mozaikom iz raznih materijala: od komadića majolike, oblutaka, kristala, školjki, koralja. Stapanje struktura, ukrasnih i

antropomorfnih elemenata potpuno je. Predodžbu vodenog carstva priziva svaki lik, svaki pojedini ukras: školjke, obluci, koralji evociraju more i njegove tajanstvene dubine. Kipovi uspavanih nimfi i tematika Ovidijevih metamorfoza činile su taj ambijent antičkim, a i sama njegova arhitektura citat je antičkih modula prevedenih u "moderne i rafinirane" strukture<sup>52</sup>.

Uporabu osmerokutnog prostora s nišama u Genovi nemoguće je odvojiti od simbolične vrijednosti oblika. Osmerokut nastaje upisivanjem u krug dva kvadrata - spajanjem, dakle, kvadrata i kruga koji su i po Vitruviju savršeni te podsjećaju na proporcije ljudskog lika (*homo ad quadratum, homo ad circulum*), na simbole univerzalnoga sklada makrokozmosa i mikrokozmosa. Odnos čovjeka i prirode koji se postiže skladom matematičkih proporcija nalazi vidljivo ostvarenje u simboličkim oblicima. Bilo da predstavlja hram u kojem se čuvaju religijske tajne ili grottu gdje se objavljuju prirodne tajne, oktogonalni prostor, kako piše i sam Galeazzo Alessi: *Serve atto elevato (Libro dei Misteri)*. Genovski ambijent XVI. stoljeća bio je sklon hermetizmu i kabalistici, ezoretici, alkemičarskoj simbologiji i astrologiji<sup>53</sup>. Oktogonalni se tlocrt smatrao prikladnim da u skladu s osobitim čitanjem prirode u tragu neoplatoničarske i neopitagorejske kulture, izrazi "intelektualnu" ulogu izvora vode kako kupaonica u palačama i vilama, tako i umjetnih špilja - *grotta* - u njihovim vrtovima. Ti prostori izdižu naručitelja u rafinirana poklonika antike, jer fenomen umjetnih špilja i kupaonica ima podrijetlo u arheološkom ukusu renesansnog Rima, posebno u antičkim termalnim strukturama i arhitekturi vila. Potvrđuje to i njihova dekoracija: u *grottama* "naturalistički" mozaik iz raznih materijala, u kupaonicama štukature i oslik (sl. 17). *Bagni* i *grotte* elementi su Alessijeve osuvremenjene kulture, dokaz



14. Vila Spinola, (*Palazzo C*), kupaonica - tlocrt prizemlja i presjek (P.P. RUBENS, *I Palazzi di Genova*)



15. Palača Spinola, (Palazzo F), kupaonica - presjek i tlocrt potkrovlja (P.P. RUBENS, i Palazzi di Genova)

49. LABO, M., *I palazzi di Genova di P. P. Rubens e altri scritti d'architettura*, Genova, 1970.

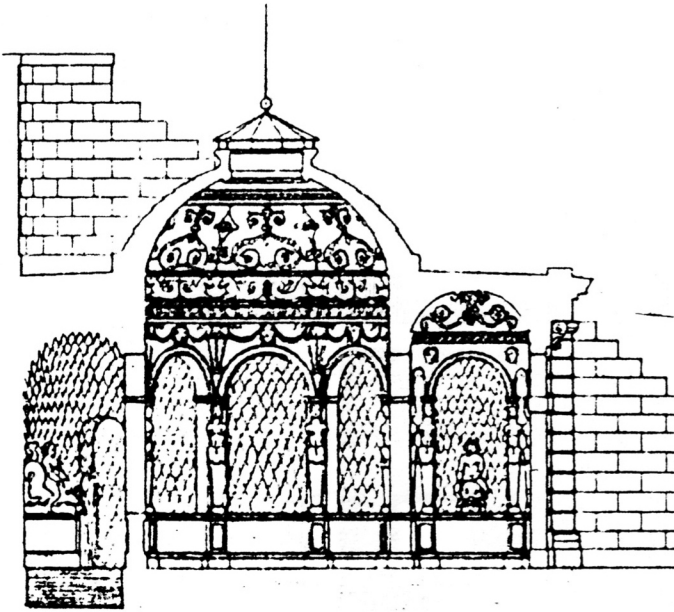
50. Genovske vile, pa i njihove kupaonice teško su stradale u II. svjetskom ratu i u naknadnim pregradnjama. Jedna kupaonica iz XVI. stoljeća sa svlačionicom, tepidarijem i frigidarijem sačuvala se u vili De Mari-Gruber. Ukrašena je freskama mitološko-erotske tematike vezane uz Ovidijeve Metamorfoze (MAGNANI, L., *Il Tempio di Venere*, Genova, 1987, str. 92).

51. "Grotte a caverne" spominje i L.B. Alberti: *gli antichi erano soliti applicare un rivestimento reso ad arte ruvido con il mescolarvi minute scaglie di pomice ovvero di travertino, quella che Ovidio (Metamorphoses III, 157-*

62; usp. Plinije, *Naturalis historia* XXXVI, 154) chiama pomice viva. Assai ci è piaciuto quanto abbiamo osservato in caverna: quivi una sorgente di acqua sgorgava attraverso un rivestimento formato da diverse conchiglie e ostriche marine, talune rovesciate, altre col dorso in alto (De re aedificatoria IX,4).

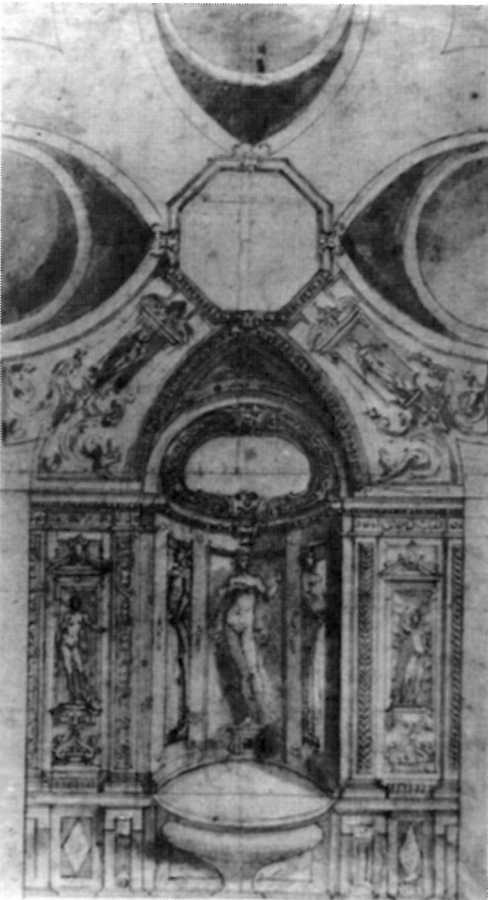
52. MAGNANI, L., *Tra magia, scienza e "meraviglia" - le grotte artificiali dei giardini genovesi nei secoli XVI e XVII*, Genova, 1984.

53. OECHSLIN, W., *La dimensione europea dell'opera dell'Alessi*, u "Galeazzo Alessi e l'architettura del Cinquecento", Genova, 1974, str. 24-33.



16. Fonte Doria (M.P. GAUTHIER, *Les plus beaux edifices de la ville de Genes et de ses environs*)

17. Giovan Battista Castello, projekt štukodekoracije za kupaonicu (crtež iz kolekcije Houtakker, Amsterdam)



njegove sposobnosti da razradi elemente "luksuza" koji za genovsku aristokraciju postaju određujućima. U tijeku XVI. i XVII. stoljeća ta će se dva elementa sve više razlikovati: *bagno* reduciranih proporcija ponavlja se u unutrašnjosti mnogih palača i vila; *grotta* povezana s vrtom i ideologijom prirode, transformira se u skladu s mijenama ukusa.

U drugim će zemljama i kupaonice i *grotte* veliki uspjeh imati upravo u XVII. stoljeću zaslugom veoma popularnih knjiga o Italiji: osim već spomenuta Rubensova djela iz 1622. bili su to *Neuwes Itinerarium Italiae...* (Ulm 1627) i *Architectura Civilis* (Ulm 1628) njemačkog arhitekta Josepha Furttentbacha. Obraćajući se amaterima i profesionalcima, ta su djela utjecala na teoriju o arhitekturi i na izvedbu. Furttentbach je Alessijevu palače nazvao *bella architettura alla moderna*, u kojoj su upravo kupaonice i uporaba materijala simboli luksuza. Od Vasarija do Schickardta i Furttentbacha svi su zadržani koliko ljepotom palača u *Strada Nuova* koja je *interamente costruita con palazzi di marmo*, toliko i njihovim kupaonicama, fontanama i grottama, koraljima i kristalima<sup>54</sup>. Alessi je *singolarissimo in modelli per fonti, e per laghi*<sup>55</sup>. Gauthier mu pripisuje i kupaonicu u palači Sauli, a kao dokaz njezine ljepote navodi da ju je opisao i Winckelmann<sup>56</sup>. "Modernost" koja se potvrđivala u svim aspektima (materijali, udobnost, ljepota, raskoš), pridonosila je širenju tipologije genovske palače Europom.

Milizia je zapisao da je sam Alessi slao svoje nacрте u Francusku, Njemačku i Flandriju *non solo per chiese e per palazzi, ma altresì per laghi, fonti, per bagni, spiegando invenzioni vaghe e capricciose*<sup>57</sup>. Alessijevu su arhitekturu širili i njegovi suradnici: Giovan Battista Castello "il Bergamasco" i Luca Cambiaso nakon vile Pallavicino "delle Peschiere" odlaze u Escorial.

Naručitelji kupaonica pripadali su najkultiviranijim krugovima, što se u Rimu identificira papinskim dvorom, u Napulju i Francuskoj kraljevskim dvorom, u Genovi velikim aristokratskim porodicama. Višestruko znakovit arhitektonski oblik - oktagon s nišama i kupolom - javlja se i u dubrovačkoj arhitekturi.

54. PASCOLI, L., *Vite de' Pittori, Scultori ed Architetti moderni...*, Rim, 1730, str. 283 (: *Vanta Bisagno tra l'altre la fabbrica di Gio. Batista Grimaldi celebre per l'artificioso, e bizzarro bagno...*).

55. GAUTHIER, M. P., *Les plus beaux edifices de la ville de Gènes et de ses environs*, Paris, 1818-1832, str. 10-11 (: *il existoit autrefois dans ce palais une salle de bains admirable, selon le rapport de Winckelmann, qui en a donné la description*).

56. U tom je kontekstu i interpretacija jednog Serlijeva crteža (Knjiga VI.) koji prikazuje kupaonicu kružna tlocrta s nišama (W. PRINZ, *Appunti sulla relazione ideale tra la villa Rotonda e il cosmo, nonche' alcune osservazioni su un mascherone posto al centro del pavimento della sala*, u *Bollettino CISA*, XXII/1, 1980. str. 284, sl. 137).

57. MILIZIA, F., *Memorie degli architetti antichi e moderni*, t. V, Bologna 1827, str.18.

## DUBROVAČKE KUPAONICE

Oktogonalni prostor s nišama i kupolom, javlja se na dubrovačkom području samo u dva slučaja. U oba - u kupaonicama ljetnikovaca. I kupaonica Biskupskog ljetnikovca na Pločama i ona Sorkočevićevog u Rijeci dubrovačkoj podjednake su veličine i rasporeda. Razlikuju se, međutim, po mjestu koje zauzimaju u odnosu na druge dijelove ljetnikovca. U oba se ljetnikovca kupaonice sastoje od više prostorija, a jedna je od njih služila za znojenje. Raspoređene su i arhitektonski oblikovane analogno prije spomenutim genovskim kupaonicama. S obzirom na dubrovačku arhitekturu XVI. i XVII. stoljeća - gdje se vrlo jasno razabiru granice između lokalne prakse i stranih uzora ili majstora, predstavljaju uistinu iznimna ostvarenja.

Naime, čini se da u Dubrovniku u gradnji kupaonica i nije bilo nekih iskustava<sup>58</sup>, premda su u dubrovačkim kućama, palačama i ljetnikovcima sačuvani mnogi zidni umivaonici ("pila"), ukrašeni klesanim okvirima. U gradskoj stambenoj arhitekturi prostoru za kupanje koji je bio oblikovan na specifičan i danas prepoznatljiv način, nema ni traga<sup>59</sup>. U ljetnikovcima koji su u tijeku prošlih stoljeća sporije razgrađivani, neke su prostorije, ipak navodile na pretpostavke da su služile za kupanje. U lapadskom ljetnikovcu Petra Sorkočevića (1521.) u tu je svrhu adaptirana bočna prostorija prizemlja koja je prema ugovoru o gradnji izvorno bila cisterna<sup>60</sup>. Jednako je mogla u te svrhe služiti i jedna prostorija u prizemlju gruškog ljetnikovca Gundulić-Zago. Nedavnim istraživanjima u ljetnikovcu Stay u Rijeci dubrovačkoj ustanovljeno je

da stražnja bočna prostorija prizemlja ima kamin i do njega ležište za "kadu"<sup>61</sup>. Bili su to, dakle, jednostavni prostori u kojima se moglo kupati u velikim drvenim ili metalnim sudovima, pa nisu zahtijevali neka posebna tehnološka rješenja niti su bili arhitektonski artikulirani na neki osobiti način.

Po svemu su drukčije kupaonice spomenutih dvaju dubrovačkih ljetnikovaca. Njihov je arhitektonski oblik specifičan, njihova je tehnologija složena, a gradnja i održavanje skupo. Trebalo je prije svega osigurati zagrijavanje i prostora i vode. Već iz tih razloga takve kupaonice ne treba ni očekivati u gradskim palačama koje su podređene raznim ograničenjima, osobito prostornim. Osobito je zahtjevna bila izvedba prostorije za znojenje koja je u oba ljetnikovca oktogonala i malih dimenzija<sup>62</sup>. Velikim dijelom oblik i raspored takvih kupaonica uvjetovan je njihovom funkcijom pa se i analiza tog aspekta odnosi na oba dubrovačka slučaja podjednako.

## FUNKCIJA I ARHITEKTONSKI OBLIK

Po svim pravilima *balnea*, ma kakve bile prostorne varijante, zagrijavalo se i znojilo u toplom, pralo u vrućem, a kupalo u hladnom. Ova se pretpostavka ostvaruje i u kupaonicama dubrovačkih ljetnikovaca, a prije svega u činjenici da se sastoje od više prostorija. Uz one koje su služile za samo kupanje, bila je i prostorija koja je mogla poslužiti za razodijevanje (*apodyterium*) ili za odmor nakon kupanja. Naime, kako piše Francesco di Giorgio "...Isto tako treba urediti sobu ili svlačionicu tako da se odmah možeš osušiti kad izađeš iz kupelji da bi legao u postelju".

Prostorije za kupanje u oba slučaja tvore uski hodnik, oktogonalni prostor s nišama i mali kvadratičan prostor s bazenom. Sličnosti s genovskim kupaonicama očite su, ali ima i nekih razlika. Oktogonalne prostorije s nišama na većini Rubensovih crteža označene su kao *bagno caldo*. Služile su, dakle, za toplu kupku: u njima je bila jedna ili je čak u svakoj niši bila po jedna "kada" koje, kako stoji i u Vasarijevu opisu, dijelom ulaze u niše, a dijelom su izvan njih. Manja pravokutna prostorija služila je, prema Rubensovoj oznaci za hladnu kupku (*fredo*). U našim ljetnikovcima oktogonalna je prostorija služila samo za znojenje nakon kojeg se ne odlazi u hladnu vodu, već se kupu u toploj. Prema tome kvadratičan prostor s bazenom imao bi funkciju kaldarija ili tepidarija. I po Vitruviju, "lakonik i prostorije za znojenje trebaju biti blizu toploj kupki", a jednako i po Francescu di Giorgiju prostorije za znojenje neka budu povezane s tepidarijem. No, reći će i ovo: "A pokraj tih parnih kupaonica treba urediti prostor za kupanje u hladnoj vodi, s kupaonicom u obliku bazena, gdje topla i hladna voda dotječu preko cijevi i slavina". Po tome bi redosljed kupanja, primijenjen u dubrovačkim kupaonicama bio bliži antičkom od onog u genovskim.

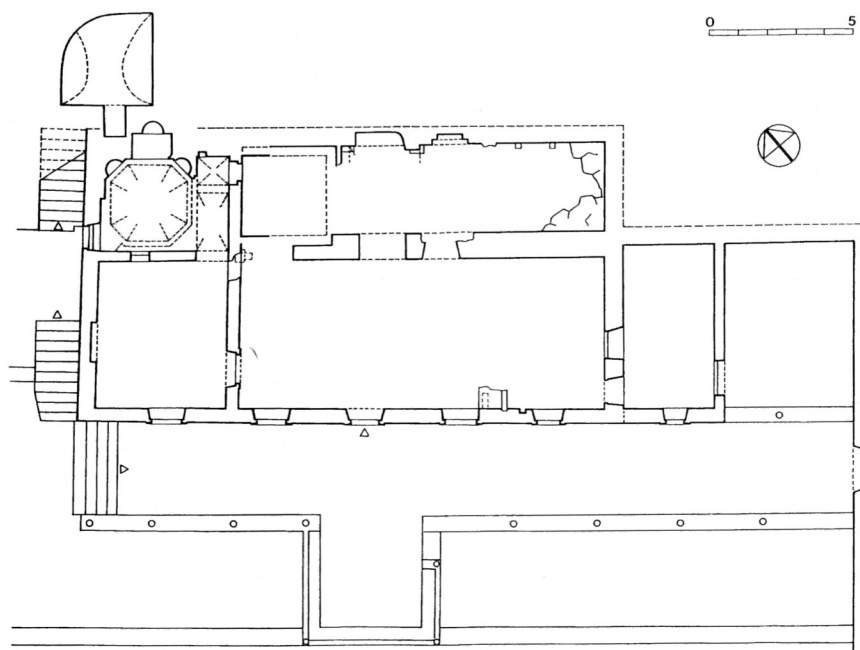
58. Dosadašnje studije o povijesti zdravstvene kulture u Dubrovniku govore o brizi gradske uprave za javnu higijenu (kanalizacija, vodovod, lazareti), ali nema podataka ni o javnim kupalištima ni o privatnim kupaonicama (JEREMIĆ, R., TADIĆ, J., *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture u starom Dubrovniku*, Beograd, 1938).

59. Malo je vjerojatno da su, svi takvi prostori uništeni, a da su kuće bile slabo opremljene potvrđuju i stranci koji dolaze u Dubrovnik. Godine 1573. Philippe du Fresne-Canaye piše: "ima velikih i lijepih ulica, ali kuće su sve vrlo neudobne iznutra, premda izvana izgledaju dosta lijepe i stare" (*Voyage du Levant*).

60. Usp: FISKOVIĆ, C., *Kultura dubrovačkog ladanja*, Split, 1966, str. 15; IVANČEVIĆ, R., *Sorkočević ljetnikovac na Lapadu i problem klasične renesanse*, u: "Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća", Zagreb, 1991, str.75-81.

61. U Stayevu ljetnikovcu ležište je "kade" kružnog oblika, ograđeno opekama i kamenom, dno je ožbukano, a odvodni se kanal nakon nekoliko metara gubi u živu stijenu (GRUJIĆ, N., *Ljetnikovac Stay-Kaboga u Rijeci dubrovačkoj 'elaborat'*).

62. Prostorije za znojenje (kao i one za kupanje u toploj vodi) bez obzira na oblik redovito su malih dimenzija. Usporedbe radi: promjer lakonika pompejanske Ville dei Misteri je 1,65 m. Male su bile i *salles d'étuve* u srednjovjekovnim dvorcima (od 4 m u Montreuil-Bellay do 9 m u Bridoré) i privatne *stufette* renesansnog razdoblja: ona u Ostiji ima promjer 2,90 m; površina onih u rimskoj palači Baldassini je 3,5 m, pape Klementa VII. u Castel Sant'Angelo 3,6 m, a kardinala Bibbiene u Vatikanu 5,25 m.



18. Biskupski ljetnikovac na Pločama, Dubrovnik, tlocrt prizemlja (izradio: Ivan Tenšek)

Prostorije za znojenje zaključene su kupolastim svodom, konkavne su i niše, a takvi su oblici najprikladniji za njihovu specifičnu funkciju. "Prostorija neka bude kružno oblikovana zato da se plamen i para iz sredine jednako razilaze po krivinama kružnog prostora" (Francesco di Giorgio)<sup>63</sup>. Takvim se oblicima, zidanim i ožbukanim, postizala i maksimalna nepropusnost. Drvena se konstrukcija izbjegavala, jer bi ubrzo djelovanjem pare propala. Potreba se temperatura prostorije postizala grijanjem zidova i hipokaustom<sup>64</sup>. Na taj način oslobađala se suha toplina potrebna za znojenje. U istim se prostorima vlaga mogla postići polijevanjem kamenih ploča kipućom vodom<sup>65</sup>. Stoga se ni u slučaju dubrovačkih kupaonica ne može kategorički tvrditi da je riječ o jednom ili o drugom načinu znojenja, a ono u arhitektonskom oblikovanju ne mora imati ni razlika niti ostaviti tragova<sup>66</sup>. U nišama su sjedala - kamene ploče koje su se lakše zagrijale od zidanih klupa (Francesco di Giorgio kaže: "sjedala uokolo neka budu šuplja").

Oktogonalna prostorija upisana je u pravokutnu. I prema Francescu di Giorgiju: "Isto tako spomenute bi parne kupaonice trebale biti ograđene zidom debljine dvije stope, ali i kružnim zidom od sedrenih ploča ili cigle udaljenim pola stope. Tako da se oko parnih kupaonica oslobodi prostor". U Menghijevu Traktatu iz 1553. stoji: *magis calefiet stupha si muros duplatos haberet, ita quod extrinsecus esset grossus, & intrinsecus distans a grosso per palmum esset subtilis*<sup>67</sup>. Između tanke opne koja omeđuje prostor lakonika i graničnih zidova pravokutnika u koji je upisan, strujao je topao zrak. Konstruktivne pojedinosti vide se u lakoniku Biskupskog ljetnikovca, kao što se hipokaust vidi u Sorkočevićevu lakoniku.

U neposrednoj blizini prostorije za znojenje morala je biti ložionica (*praefurnium*) s ognjištem i dimnjakom kroz koji će topao zrak, horizontalnim ili vertikalnim vođenjem (ili kombiniranjem oba načina) stići među njezine dvostruke stijene i ispod njezina poda. Nijedna od dubrovačkih kupaonica nema sačuvane prostorije za ložišta no način na koji su i one mogle funkcionirati te grijati zrak i vodu opisan je kod Francesca di Giorgija: "Ispred zapaljene peći (*forno*) i iznad nje neka se postave kotlovi: jedan kotao okomito nad vatrom, a druga dva pokraj i ispred prvoga, tako da dno bude poviše onoga ispred peći koji se jače grije. Ovaj se, naime, jače grije zato da bi u trenutku dok kroz slavinu

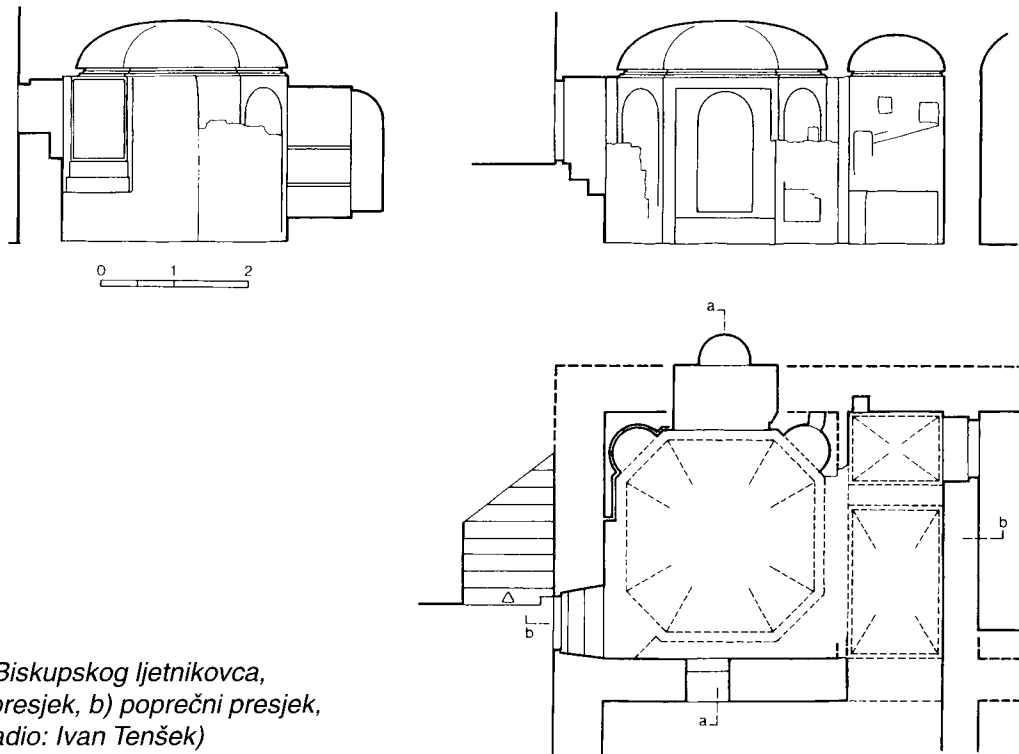
63. Svi navodi Francesca di Giorgia Martinija u ovom poglavlju preuzeti su iz *Trattati di Architettura Ingeneria e Arte Militare I*, Milano, 1967, str. 99-101.

64. Takav način zagrijavanja naslijeđen je od rimskih termi (hipokaust je čak složenije rješenje od grijanja zidova). Spominje ga i Vitruvije, a Plinije Mlađi ga naziva *vaporarium*; rimski graditelji su prvi počeli topli zrak voditi u sobe, a dim izvoditi izvan kuće, te smanjili tako mogućnost požara.

65. U nekim se primjerima voda izvana zagrijavala do visokoga stupnja i para dovođila žljebovima do željena prostora te puštala kroz otvore u podu (u cistercijskom samostanu u Maulbronn, oko 1250. i u vatikanskoj stufeti kardinala Bibbiene). No, jednako je bilo uobičajeno da se podne ploče, obično od granita, jako zagrijane polijevaju kipućom vodom.

66. Dok se Vitruvijevu riječi *laconicum sudationesque* odnose na dva prostora, Calvo lakonik naziva *stufa calda e secca*, a Antonio da Sangallo Mlađi riječima *laconico sudatorio* označuje jedan kružni prostor s nišama.

67. Menghi Blanchelli Faaventini, *de Balneis tractatus, in de balneis omnia quae extant apud Graecos, Latinos et Arabes, Venetiis, 1553.*



19. Kupaonica Biskupskog ljetnikovca,  
a) uzdužni presjek, b) poprečni presjek,  
c) tlocrt (izradio: Ivan Tenšek)

voda teče u kadu odmah dolazila topla voda iz drugog kotla. U potonji se za pražnjenja ulijeva hladna voda iz trećeg kotla. Tako je voda uvijek hladna, topla i vrela. A treba udesiti da u kotao s hladnom vodom dotječe voda iz izvora, cisterne ili bunara... Peći i kotlovi pričvršćeni su remenjem, kukama i željeznim križevima a oko njih treba biti prazan prostor odgovarajuće visine tako da toplina može svugdje prodrijeti... Peći trebaju biti niske i uske s velikim otvorom. Iznutra neka budu sastavljene od željeznih šipki i lukova a ispod njih treba biti šupljina s još jednim malim otvorom za zrak. Tako će se vatra iznad lukova i vjetar ispod njih raspirivati. Na isti se način može učiniti i mali kotao u parnim kupeljima. A na kraju, ispod i između dvostrukih zidova, mogu se napraviti dva otvora kako bi se toplina posvuda širila i grijala zrak a dim izlazio kroz otvore”<sup>68</sup>.

Da bi se, dakle, osiguralo funkcioniranje kupaonice, njezin je položaj najčešće neovisan o rasporedu stambenoga prostora: osnovni je preduvjet bio laka opskrba vodom i mogućnost grijanja. Ova načela funkcioniranja lakonika i toplih kupki u dubrovačkim se kupaonicama ne mogu u potpunosti dokazati. Kupaonica u Biskupskom ljetnikovcu, naime, djelomično je srušena, djelomično zatrpana, a u Sorkočevićevu ljetnikovcu sačuvane su samo prostorije na katu, dok su one u prizemlju (cisterne) i polukatu (ložionica) pregradnjama posve uništene. Više saznanja o njihovu funkcioniranju mogu dati samo temeljita istraživanja tih prostora: u slučaju Sorkočevićeva ljetnikovca za to je prekasno, u slučaju Biskupskog ljetnikovca - s obzirom na sramotan način korištenja ovog spomenika - malo je vjerojatno da će se obaviti prije potpunog uništenja onoga što je od kupaonice preostalo.

#### ARHITEKTONSKI PROJEKT KUPAONICA

Raspored prostorija i jedne i druge kupaonice ovisan je o njihovu mjestu u samom ljetnikovcu i koncepciji ladanjskog života u njemu.

Biskupski ljetnikovac nalazi se na jednom od najljepših dijelova istočnog predgrađa Ploča i dubrovačke okolice uopće. Nastao je vjerojatno potkraj XVI. ili početkom XVII. stoljeća<sup>69</sup>. Ruševan je i devastiran: nedostaju mnogi dijelovi koji bi precizirali dataciju (sl. 18)<sup>70</sup>. O prostorija-

68. Kaže također da: “Peć na ulazu treba imati uzak otvor, ponešto piramidalne unutrašnjosti. Ispod nje treba biti još jedna šupljina s lukovima ili željeznim šipkama kroz koje će padati pepeo s ogrjeva. A kroz donji otvor iz kojeg izlazi zrak, pepeo bi se mogao izvlačiti grabljama i to tako da se na rubu naprave dva otvora. Tako će propuh utjecati da vatra svagdje dopire i grije...”

69. Gradnju biskupskog ljetnikovca ne potvrđuju arhivski dokumenti. Njegovu kupaonicu prvi spominje FISKOVIĆ, C., *Kultura dubrovačkog ladanja*, Split, 1966, str.15. (Usp: GRUJIĆ, N., *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Zagreb, 1991, str.188-189).



20. Kupaonica Biskupskog ljetnikovca na Pločama, Dubrovnik, aktualno stanje (snimio: Miljenko Mojaš)

ma za kupanje, usprkos naknadno probijenim otvorima, dijelomice srušenim zidovima i oštećenome svodu, usprkos smeću i urušenom materijalu koji pokrivaju podove prostorija i ispunjavaju bazen, može se zaključiti sljedeće.

Prostorije za kupanje smještene su u sjeverozapadnom kutu prizemlja. Pročelna soba s kaminom, osvijetljena i osunčana s juga i zapada - mogla je služiti za razodijevanje i za odmor nakon kupanja<sup>71</sup>. Iz nje se ulazi u uski hodnik, u produžetku kojeg je sasvim malen, kvadratičan prostor: oba su zaključena križnim svodovima (sl. 19). U začelnom kutu prizemlja oktogonalna je prostorija s nišama na dijagonalnim osima i kupolastim svodom. Prostorija je dijelom urušena pa je vidljivo na koji je način konstruirana. Njezine su nutrašnje stijenke veoma tanke: uokolo niše debljina opne ne prelazi 5 cm. Oktagon s nišama upisan je u pravokutnik kojeg su perimetralni zidovi znatne debljine. Francesco di Giorgio preporučuje: "Debljina vanjskog zida kupao- nice treba biti najmanje dvije stope, a pokraj njega treba podići još jedan zid od sedrenih ploča debljine stopu i pol. Neka taj zid bude udaljen od prvoga pola stope..." U produžetku oktogonalnog kvadratni je prostor s jednom nišom u začelju i bazenom (razabire se rub, ali ne i dno). Ložionica je bila smještena ispod negdašnjega stubišta (na nešto nižoj koti od ostalih

prostorija prizemlja)<sup>72</sup>, a cisterna izvan perimetra zgrade (na višoj koti od razine prizemlja).

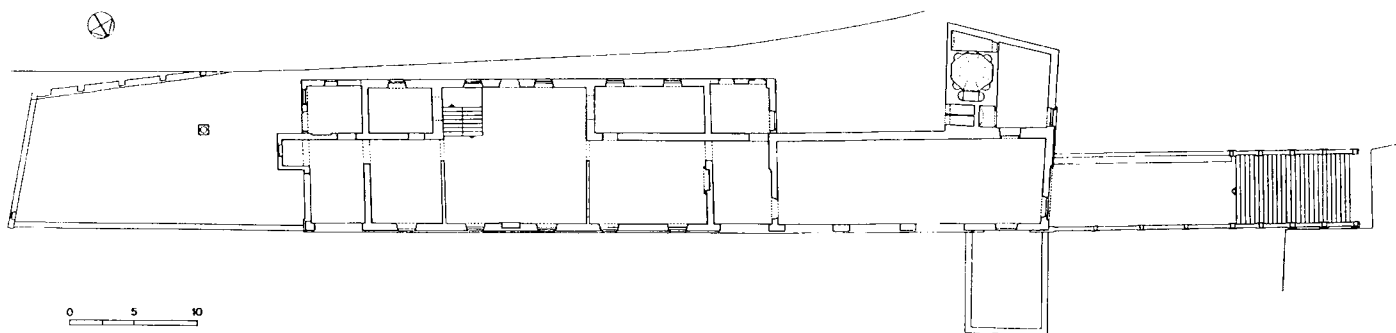
Zbog stanja u kojem se cijeli ovaj kompleks nalazi, ne mogu se dati odgovori na sva pitanja o funkcioniranju sustava za zagrijavanje vode i zraka među stijenama, no ispod poda i ovdje treba očekivati hipokaust. Na zidovima nema tragova dekoracije, osim profilirana vijenca na prelasku oktogonalnoga prostora u kupolasti svod (sl. 20).

70. Sačuvana su sva četiri perimetralna zida zgrade do krovnog vijenca. Izvađeni su okviri nekih otvora, što je uzrokovalo urušavanje zida. Od graničnih zidova sačuvani su u prizemlju samo uzdužni i poprečni zapadni te odgovarajući zidovi kata.

71. U postupku kupanja nužna je bila soba u kojoj se tijelo zagrijavalo ili mazalo uljima (u razvijenu prostornom konceptu tome su u antici služili zasebno *tepidarium* i *unctorium*).

72. Podizanjem uzdužnoga nosivog zida usporedo sa začeljem, dvorana je izgubila uobičajenu dubinu. Stoga stubište nije postavljeno uz granični zid dvorane, već je kako pokazuju tragovi, bilo iza dvorane. Ispod stubišta bila je ložionica, čini se, dijelom ukopana.



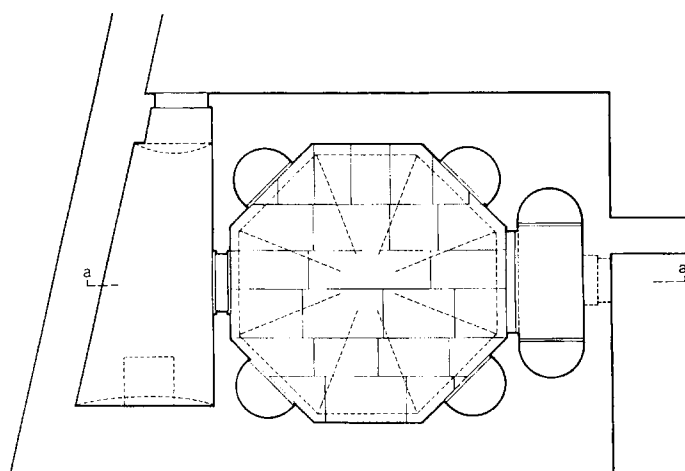
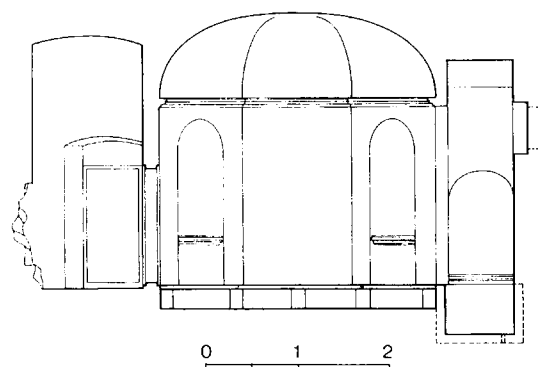


21. Sorkočevićev ljetnikovac u Rijeci dubrovačkoj, tlocrt kata (izradio: Dragutin Medvedec)

Ljetnikovac porodice Sorkočević u Rijeci dubrovačkoj najveći je ladanjski kompleks u regiji i jedan od naj-složenijih - s obzirom na to da se pregrađuje i dograđuje u razdoblju od XVI. do XVIII. stoljeća<sup>73</sup>. Jedino se u njemu pojavljuju i neki arhitektonski dijelovi: dugačka galerija na katu i veliko stubište koje od Rijeke vodi do nje (sl. 21). Zidovi su galerije oslikani freskama<sup>74</sup>. U jednokatnici koja je galeriji naknadno prigradena, nalazi se kupaonica.

Osobitost te kupaonice nije samo u činjenici da je u zasebnome zdanju već i u tome što je koncipirana u dvije etaže: u gornjoj se nalaze prostorije za kupanje, u donjoj one koje su osiguravale njihovo funkcioniranje. Izvorno nije postojala veza zgrade ljetnikovca i zdanja s kupaonicom u razini prizemlja, već samo na katu.

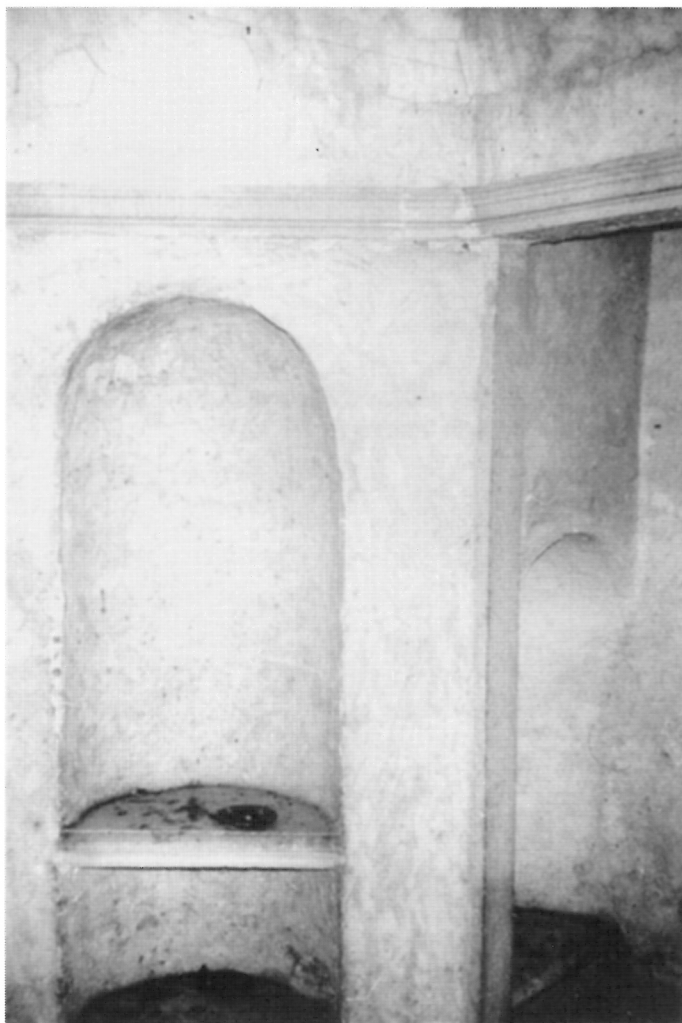
I ova se kupaonica sastoji od više prostorija (sl. 22). Iz galerije se ulazi u ovelu prostoriju osvijetljenu jednim prozorom (niša na suprotnome zidu vjerojatno je na mjestu kamina) koja je mogla imati funkciju svlačionice. Mala vrata u kutu vode kroz uski mračni hodnik plitkoga bačvastoga svoda u prostoriju za znojenje. I ovdje je to kupolastim svodom zaključena osmerostrana



22. Kupaonica Sorkočevićevog ljetnikovca, presjek i tlocrt (izradio: Ivan Tenšek)

73. U vezi s ovim ljetnikovcem spominje se u literaturi više članova porodice Sorkočević, no nema pouzdanih podataka o gradnji. Neki dijelovi mogu se datirati u početak neki u drugu polovicu XVI. stoljeća. Raspored stambenih prostora ne pokazuje pravilnu shemu uobičajenu za dubrovačku ladanjsku arhitekturu, što je rezultat mnogih dogradnji a ne inovacije u prostornoj podjeli. U okvirima regije iznimna je pojava galerije s jedne i podjednako dugačkog krila s ložom s druge strane zgrade. No, tek je gradnjom stubišta u XVIII. stoljeću izduženost i asimetričnost cjeline postala izrazitije naglašena. U ovom stoljeću ljetnikovac je bio pregrađen u tvornicu, pa u hotel. U posljednjom adaptacijom postao ugostiteljskim objektom Nautičkog centra. Usp: DOBROVIĆ, N., *Dubrovački dvorci*, Beograd, 1947, str. 27; ZDRAVKOVIĆ, I., *Dubrovački dvorci*, Beograd, 1951, str. 60-65; FISKOVIĆ, C., *Kultura dubrovačkog ladanja*, Split 1966, str. 15, 36; GRUJIĆ, N., *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Zagreb, 1991, str. 93, 188-189.

74. MARKOVIĆ, V., *Zidno slikarstvo 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji*, Zagreb, 1985, str. 24-42.



23. Niša lakonika u Sorkočevićevom ljetnikovcu u Rijeci dubrovačkoj (snimila N. Grujić)

prostorija s četiri niše u kojima su kamena sjedala (sl. 23). Velike kamene podne ploče položene su na stupiće od opeke (*suspensurae*) među kojima je strujao topli zrak. Prema Francescu di Giorgiju "...posvuda ispod poda parne kupaonice trebaju biti postavljeni stupići visoki stopu i pol, uzajamno na razdaljini od dvije stope. Stupići trebaju nositi male svodove koji će povezivati polukružni zid parnih kupaonica iznad spomenutih lukova i stupića, te će spajati prazan prostor i oba zida. A iznad stupića treba dvostruko popločiti pod parne kupaonice". Budući da je oktagon s nišama upisan u kvadratni perimetar, u prostoru između dvostrukih stijenki zacijelo je strujao topao zrak i grijao zidove. Hipokaust ispod cijelog poda isključuje mogućnost da je u prostoriji postojao bazen, kao što i kamene klupe u nišama ne ostavljaju mjesta za "kade" (*labrum*). Bio je to, dakle, pravi lakonik uz koji se nalazi mali pravokutni prostor za toplu kupku. Cijelu njegovu površinu zauzima bazen

(*alveus*) u kojem nema stuba za postupni silazak; dno bazena (*gradus inferior*) niže je od dna hipokausta. U kraćim bočnim stijenama toga prostora također je po jedna niša s kamenom klupom, jednakog oblika kao one u lakoniku, a u začelnom je zidu mali (naknadno zazidani) prozor za zračenje. Budući da u tjemenu svoda nema otvora za regulaciju zračenja, mogao je u tu svrhu poslužiti i otvor u svodu "hodnika".

Ispod tih prostorija - prema arhitektonskoj snimci iz 50-ih godina<sup>75</sup> - bile su dvije prostorije odijeljene debelim zidom: vjerojatno dvostruka prelijevna cisterna<sup>76</sup>. Ložionica se mogla nalaziti u prostoru između graničnih zidova kupaonice i galerije kojem se više ne može odrediti ni točnu visinu ni oblik. Te dijelove možemo "rekonstruirati" samo teoretski. Sustav razvođenja, raspored cijevi i ostale pojedinosti o instalacijama ostaju nepoznanicom, jer je prizemlje u tom dijelu pri posljednjoj adaptaciji ljetnikovca pregrađeno<sup>77</sup>.

Iz analize proporcijских odnosa proizlazi da su oba dubrovačka lakonika projektirana po strogim pravilima, ali ne i istovjetnim postupkom (sl. 24)<sup>78</sup>. Kod Biskupskog ljetnikovca tlocrt lakonika pokazuje da oktagon nema jednake stranice: dijagonalne s nišama kraće su od ostalih (nastao je spajanjem dvaju heksagona koji su u otklonu za 30°). Budući da se izvorna kota poda može ipak pretpostaviti (prema visini sjedala u niši) proizlazi da je odnos širine i visine uže stijene 3:2, dok je su šire stijene oktogona u zlatnom rezu. Visina svoda od vijenca do tjemena iznosi oko 60 cm, što je znatno manje od trećine sveukupne visine prostora (i za trećinu manje od visine svoda Sorkočevićeva lakonika koja iznosi oko 90 cm). To je odstupanje vjerojatno posljedica "ugradnje" lakonika u prostor unaprijed određenih dimenzija (zadanom visinom podnih ploha prizemlja i kata).

Analiza proporcijских odnosa provedenih na tlocrtu i presjeku Sorkočevićeva lakonika pokazuje da se on obzirom i na visinu i na širinu upisuje u kocku. U tlocrtu je to oktagon posve jednakih stranica (nastao je spajanjem dvaju kvadrata koji su u otklonu za 45°). Širina i visina

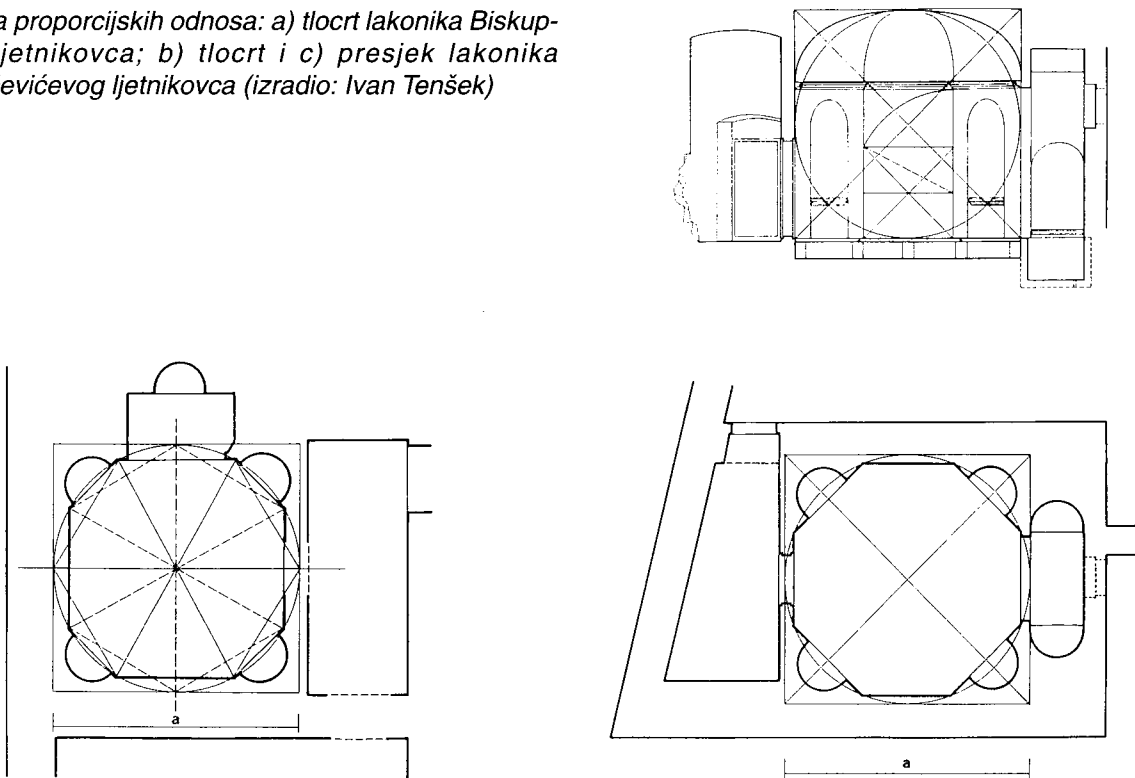
75. Tlocrte prizemlja i kata objavio je ZDRAVKOVIĆ, I., *Dubrovački dvorci*, Beograd, 1951.

76. Dvostruka cisterna nalazi se ispod terase u ljetnikovcu Klementa Gučetića u Rijeci dubrovačkoj, a Lodovico Beccadelli je podiže iza zgrade svog šipanskog ljetnikovca i izriječkom spominje u natpisu iz 1557. (...*ad-didit cum horto et duplici cisterna...*)

77. Prilikom radova od 1969.-1973. ljetnikovcu je vraćena izvorna visina i korigirani su neki prethodni zahvati, no bez obzira na projekt adaptacije (A. Babić, M. Kauzlarić, B. Šišić) učinjeni su preveliki ustupci "suvremenoj namjeni". Restauratorske radove izveo je Restauratorski zavod Hrvatske. Intervencijama u donjem dijelu kupaonice probijeni su granični zidovi cisterni te zbrisani i posljednji tragovi ložišta i instalacija. Ti su prostori povezani s prizemljem glavne zgrade i u njih su smješteni veliki hladionici restorana, a da prije toga nisu provedena istraživanja.

78. Arhitektonske snimke kupaonica u Biskupskom i Sorkočevićevu ljetnikovcu izradio je arhitekt Ivan Tenšek, a njemu dugujem i analizu proporcijских odnosa.

24. Shema proporcijских odnosa: a) tlocrt lakonika Biskupskog ljetnikovca; b) tlocrt i c) presjek lakonika Sorkočevićevog ljetnikovca (izradio: Ivan Tenšek)



pojedine stranice u zlatnom je rezu. Vijenac dijeli sveukupnu visinu tako da dvije trećine iznosi visina stijene, a trećinu visina svoda. Visina od poda do tjemena kupolastog svoda jednaka je širini prostorije što znači da je Sorkočevićev lakonik (kojeg dimenzije nisu bile prostorno ograničene) projektiran u skladu s uputama koje se nalaze već kod Vitruvija: "neka su toliko široki koliko su visoki do donjeg ruba polukugle svoda po sredini"<sup>79</sup>.

I jedno i drugo rješenje posjeduje, dakle, zasebnu unutrašnju konstrukcijsku logiku, a jednakim se pokazuju u bitnoj dimenziji: obje oktogonalne prostorije upisuju se u kružnicu promjera oko 3,20 m. Očito ove dvije dubrovačke kupaonice nisu nastale prema jednom projektu, već je za svaku projekt razrađen zasebno. Arhitekt je morao poznavati mjesta za koja projektira jer je za svako od njih izradio i prikladno tehnološko rješenje.

Prema tome, niti je riječ o prijenosu arhitektonskog oblika prema videnu predlošku, niti o izvedbi prema nečijem nacrtu. U oba dubrovačka ljetnikovca arhitektonsko je rješenje istovjetno genovskim kupaonicama Alessija i njegovih sljedbenika. Međutim, tipološke i oblikovne veze s njima (pa i dimenzije oktogonalnih prostorija kojih promjer i ondje iznosi oko 3 m)<sup>80</sup>, nisu potvrđene i arhivskim podacima. Usprkos jakim vezama Genove i Dubrovnika u XVI. i XVII. stoljeću, nisu poznati i genovski graditelji koji bi tu djelovali; tek su nakon potresa 1667. na obnovi katedrale zaposleni Genovljani Paolo Andreotti i Pier Antonio Bazzi<sup>81</sup>. Veza s arhitekturom genovskih kupaonica ne znači i određenu dataciju, ali daje sigurnu donju granicu - sredinu XVI. stoljeća. Podsjetimo ipak da su se genovske kupaonice osobito proširile upravo u XVII. stoljeću. Njihovo širenje

79. VITRUVIO POLLIONE, M., *De Architectura*, knjiga V, pogl. X. O istom Francesco di Giorgio: "...neka budu toliko visoke da po cijelom svodu opišu polukrug te tako ustroje kupolu u obliku polukugle. U sredini polukugle treba ostaviti otvor za svjetlo".

80. Dekoraciji kakvu su imale genovske kupaonice, u dubrovačkim primjerima nema ni traga. Ostali su sačuvani samo profilirani vijenci. Sorkočevićeva kupaonica očito nije bila dovršena: podložna žbuka tek je trebala biti pokrivena finijim slojem koji bi prihvatio oslik ili štuko-dekoraciju.

81. Paolo Andreotti boravi u Dubrovniku od 1673. do 1675. Pier Antonio Bazzi ostaje samo 1677-1678. godine. (PRIJATELJ K., *Barok u Dalmaciji*, u "Barok u Hrvatskoj" Zagreb, 1982, str. 713-715).

otvara mogućnost da je kupaonice izveo neki od stranih graditelja koji su u Dubrovniku bili angažirani na javnim gradnjama, uglavnom na zidinama<sup>82</sup>, pa i mogućnost da se autora potraži i izvan genovskog kruga, primjerice u rimskom iz kojeg potkraj XVII. stoljeća stižu brojni arhitekti.

Ukoliko su i nastale sa zakašnjenjem, dubrovačke kupaonice ostaju renesansne po ideji i obliku. Štoviše, u njima oktogonalni prostor s nišama ponovno potvrđuje svoju vrijednost arhitektonskog tipa - no ovoga puta u specifičnoj funkciji termalnog prostora.

## TOPOGRAFIJA DUBROVAČKIH KUPAONICA

Kupaonica Biskupskog ljetnikovca nalazi se u prizemlju i izravno je povezana s prostorijama za stanovanje. Nije na istaknutu mjestu, već gotovo skrivena u kutu kuće. Sam smještaj u prizemlje u tradiciji je onoga što su imale mnoge gradske palače i prije renesansnog razdoblja<sup>83</sup>. Po tome je bliska i kupaonicama većine genovskih palača koje se nalaze u prizemlju, a tek iznimno u potkrovlju, ali uvijek ispod ili iznad stubišta. Premda se u renesansno doba kupaonicu, prije svega radi udobnosti nastoji približiti spavaćoj sobi (što znači da se sve češće nalazi na katu)<sup>84</sup>, u Biskupskom ljetnikovcu ne pripada strogo privatnom prostoru. U sobi koja je s njom povezana lakše je vidjeti radnu sobu (*studiolo*) no spavaću. Takav prostorni kontekst od kraja XV. stoljeća sve je češći, osobito kad se želi kupanje izdići na višu razinu. Potvrđuje se i kod Sorkočevićevog ljetnikovca.

Kupaonica Sorkočevićeva ljetnikovca nalazi se u toliko različitom prostornom okružju da zaslužuje i zaseban osvrt. Već i sama njezina orijentacija pokazuje podudarnost i s Vitruvijevim uputama (: "Najprije, treba odabrati najtoplije mjesto, ono koje nije izloženo sjevernom ili sjeveroistočnom vjetru") i s uputama Francesca di Giorgija (: "Za gradnju kupaonice treba odabrati toplo mjesto. Neka bude udaljeno od sjevera i okrenuto prema zapadu. I neka, ako je moguće, svjetlo dobiva sa zapada, a ako ne, neka bude izloženo južnom svjetlu"). Zgrada u koju se smješta kupaonica prigradna je Sorkočevićevom ljetnikovcu na njegovu jugozapadnom uglu, na mjestu koje je nekad imalo sasvim drugačiju vrijednost, obzirom da je bilo okruženo zelenilom. Zgrada kupaonice danas je pritešnjena podzidom magistralne ceste koja je "prošla" kroz stražnji vrt ljetnikovca.

Svakako je podizanje kupaonice na kat omogućilo i drukčije tehnološko rješenje. Vertikalni slijed prostora omogućuje i posvemašnje izdvajanje svega onog što se nije željelo pokazati, a to je preduvjet za stvaranje reprezentativnoga prostora za kupanje. Na citiranu Albertijevu projektu za *edificium thermarum* (sl. 6) jedna mala ugaona prostorija nosi oznaku *ad penetralia*: iz nje stube vode u donje dijelove zdanja gdje su bile prostorije za grijanje vode i zraka. Na margini crteža Alberti

objašnjava: *Prefurnia et vasa / aquaria latebunt / hospites / omnia erunt luci / dissima expedita / et lauta*<sup>85</sup>. Instalacije su smještene daleko od pogleda posjetitelja - sve što vide lijepo je i otmjeno.

U Sorkočevićevom ljetnikovcu kupaonica je smještena na *piano nobile*, štoviše uz njegov najreprezentativniji dio<sup>86</sup>. U nju se dolazi kroz galeriju koja po koncepciji jednako odgovara Albertijevu šetalištu (*ambulatio*) koliko i Plinijevu trijemu (*cryptoporticus*). Udaljena je od spavaćih soba: i kod Vitruvija čin se kupanja obavlja u udaljenom, čak nasuprotnom dijelu vile (blagovaonica i kupaonice okrenute su na zapad, a na istočnoj su strani *cubicula* i knjižnice), što znači da je taj čin u svakodnevnu životu neovisan o činu spavanja. Vitruvije čak naglašava: "Kaldariji i tepidariji neka dobiju svjetlo sa sjeverozapada ili bar s juga s obzirom na to da vrijeme kupanja pada između podneva i večeri"<sup>87</sup>. Riječ je, dakle, o prostornom ostvarenju jednoga programa koji ima svoje podrijetlo u antičkoj i svoje analogije u renesansnoj vili.

82. Najpoznatijeg među njima Antuna Ferramolina iz Bergama poslao je 1538. admiral Andrea Doria, no on je u Dubrovniku ostao samo četiri mjeseca. Godine 1540. iz Mesine stiže Antun iz Padove koji se dokazao i kao graditelj palača (za Tomu Stjepovića). Premda je bio stručnjak za izradu bombardi, dobro je poznao klasične arhitektonske motive i vješto se koristio različitim rješenjima. Posljednji se put u Dubrovniku spominje 1552., što, međutim, ne znači da je tada iz njega i otišao.

83. Među prvima koje odstupaju od tradicionalnoga smještaja u prizemlju odstupaju bile su rimske kardinalske i papinske renesansne kupaonice, a njih slijede i one koje su projektirane za privatne gradske palače. U XIV. stoljeću papinska se *stupa* u Avignonu nalazi u podrumu *Tour de la Garderobe*. U XV. stoljeću *stufe* su redovito u prizemlju, zbog blizine cisterni, a i zbog straha od požara. Tako je u većini firentinskih palača: u palači Medici (1444.-1459.) *stufa* je u vrtnom krilu. U prizemlju se nalazi *camera da bagno* u rimskoj kući kardinala Francesca Gonzage, a u podrumskoj je etaži i kupaonica urbinske palače. Još godine 1646. Domenico Panarolli ističe da gradska *stanza-stufa* ima uvijek hladan pod, jer nema hipokausta (*Discorso delle stufe da bagni di Roma e suoi nocumenti, con un modo singolare di fabbricarle, o di bagnarsi senza lesione alcuna*).

84. *Stufa* Klementa VII nalazi se na gornjoj terasi Castel Sant'Angela. Na katu, uz spavaću sobu su kupaonica pape Julije II. i *stufetta* kardinala Bibbiene u Vatikanu, kupaonica kardinala Riarija i odvjetnika Baldassinija u njihovim palačama te one što ih za svoje kuće izvode Rafael i Sangallo (u njegovoj kući u Via Giulia jedna je *stufa* u dvorištu kraj štale, druga na katu uz sobe).

85. BURNS, H., n. dj., str. 45-56.

86. Reprezentativnost takva mjesta potvrđuje se i drugdje: u pariškom Hotel de Beauvais (arhitekt Antoine Le Pautre, 1654.) kupaonica (*salle à bains*) bila je na terasi prvog kata, zajedno s malom grottom, vrtom i galerijom. (usp. J. F. BLONDEL, *Architecture Française*, Pariz, 1751, 1756).

87. Vitruvije, n. dj. knjiga VI.

## EX CONSUETUDINE ANTIQUA

Kupaonice dubrovačkih ljetnikovaca dokaz su da je rimska antika kasnijim stoljećima ostavila u naslijeđe i arhitektonski koncept i pojedine oblikovne elemente, ali i tehnološke sustave koji su omogućili funkcioniranje. U objema se kupanje obavlja po principu *balnea*, u prostoru koji oponaša antički *laconicum*. Tako male i bez izravna osvjetljenja dubrovačke kupaonice podsjećaju na Senekine riječi kojima je opisao *balnea* u Scipionovoj vili: "mala kupaonica, mračna prema drevnom običaju: našim se precima kupaonica nije činila toplom, ako nije bila mračna"<sup>88</sup>.

Kupanje u ovim kupaonicama nije zadovoljavalo tek potrebu održavanja tjelesne čistoće, a vjerojatno ni liječenja<sup>89</sup>. I jedno i drugo u to se doba zacijelo odvijalo u strogoj privatnosti. Međutim, kupaonicama dubrovačkih ljetnikovaca - i njihovim lakonicima - služilo se više osoba odjednom. U vrijeme kad nastaju, čin je kupanja i oblik druženja pa utoliko pripada i sferi intelektualnog života. Ništa ne ukazuje da bi u Dubrovniku takva pojava bila raširena i da je takvih kupaonica bilo više. Štoviše, podatak da je i Biskupski ljetnikovac nekada pripadao Sorkočevićima, sužuje krug naručitelja na jednu porodicu, a možda čak i na jednu osobu<sup>90</sup>. Prema Bersi poslanici koji su išli u Carigrad, "u toj polači čekahu posljednje zapovijedi Senata i praštahu se s prijateljima".

Sorkočevići su od kraja XVII. stoljeća u svojoj palači u gradu pa i u svojim ljetnikovcima, okupljali članove Akademije Ispraznih (*degli Oziosi*)<sup>91</sup>. Stoga valja pretpo-

staviti da su se koristili i kupaonicom. Bilo bi to u skladu s težnjom *Arkadije* da se obnovi duh renesanse, a preko nje i antike. U takvo se viđenje prošlosti uklapa i kupanje na antički način u klasičnome prostornom okviru. Prolazak kroz galeriju - od vremena kad je krajem XVII. stoljeća bila i oslikana - uvodio je u obred kupanja na antički način, a kupači su se uistinu mogli osjećati sudionicima mitoloških prizora. U XVIII. stoljeću uključuje se u taj prizor i veliko stubište koje ih vodi do Rijeke<sup>92</sup>. Godine 1747. boravio je tu i Ruđer Bošković te uzeo mjere kako bi u Rimu dao izraditi neki nacrt<sup>92</sup>. Kupaonica se rabila se i nakon ukinuća *Arkadije*. Naime, uoči samog pada Republike, Đuro Ferić u opisu Rijeke dubrovačke (*De Umbla, quae antiquis Arion*) spominje Sorkočevićev ljetnikovac i kupanje u njemu - *domus ingens et balnea praebet loturis...* U Ferićevu opisu kupaonica je dio zauvijek izgubljene arkadijske slike dubrovačkog ladanja:

"Sve od ušća na rubu obiju obala bogati su patriciji sagradili brojne kuće radi uživanja, ali daleko najljepši od svih stoji ljetnikovac Sorkočevića: do njega vode velike stube povrh samog mora, sazidane velikim umijećem od tvrda mramora, ukrašene brojnim kipovima. Odatle se ulazi u prostrano predvorje, zid je s jedne i s druge strane oživljen mnogovrsnim slikama, ljetnikovac je vrlo prostran i pruža kupaonicu onima koji se žele kupati. Uza nj su gajevi i hladovita skrovišta, spilje i mirišljivi perivoji, dugački kanali koji u ravnom redu presijecaju zemlju, a na raznim stranama zelene se čempresi sa svojim šiškama"<sup>94</sup>.

88. SENEKA, *Pisma Luciliju*, 86 (: *Balneolum angustum, tenebricosum, ex consuetudine antiqua: non videbatur maioribus nostris caldum nisi obscurum*).

89. Balneološki traktati od XIV. stoljeća sadrže poglavlja o liječenju s pomoću četiriju vrsta znojenja: *balneo calido simplici aquae, balneo aereo humido, balneo aereo sicco, balneo sicco igneo*. I Traktat Bianchella Menghia *De balneis omnia quae extant apud Graecos, Latinos et Arabes* (Venecija, 1553), sadrži poglavlje *De stuphis* koji donosi mnogo pojedinosti o metodama takvog liječenja, primjerice išijasa.

90. Neki autori smatraju da je ljetnikovac prvotno bio u posjedu obitelji Sorkočević-Bobali, ali ne potkrepljuju tu tvrdnju dokumentima (BERSA, J., *Dubrovačke slike i prilike*, Zagreb, 1941, str. 148-149; DOBROVIĆ, N., *Dubrovački dvorci*, Beograd, 1947).

91. DEANOVIĆ, M., *Odrzi talijanske Akademije "Degli Arcadi" preko Jadrana*, Rad JAZU, knjige 248 i 250, Zagreb, 1934; GRUJIĆ N., *Arkadija se kupa*, "Vijenac" 17, 1994.

92. Potkraj 30-ih godina kod Marina Sorkočevića često se sastaju Toma Basegli, Sabo Zamagna, Frano Ranjina, Antun Sorkočević, Kristofor i Benedikt Stay (FISKOVIĆ, C., *Kultura dubrovačkog ladanja*, Split, 1966, str.40).

93. Bošković je na putu izgubio nacrt pa iz Rima 1748. piše bratu: *Vi era il dissegnino per la villa di Ombla, del nostro Sig: Antonio Sorgo. Nelle vicende de' miei viaggi io perdetti quella cartina, il cui avevo messe le misure necessarie per fare il dissegnino. Vi prego, che mele facciate ripigliare e allora lo serviro* (Isto, str.36,68).

Nije poznato šta se nacrt odnosio; ne smatram da je kupaonica nastala s tolikim zakašnjenjem, a niti da su dubrovačke kupaonice obnovljene u klasicističkom duhu (Isto, str. 15-16).

94. FERICH, G., *Periegesis orae Rhacusanae*, Dubrovnik, 1809, 18-29.

\* Studija je izrađena potporom Instituta Otvoreno društvo - Hrvatska.

Nada Grujić

### THE OCTAGONAL LACONICUM WITH NICHE IN THE ARCHITECTURE OF DUBROVNIK

This paper analyzes two bathrooms in Dubrovnik which have a central room built on an octagonal plan, with semi-circular niches placed on opposite diagonal sides. One of the bathrooms is in the Sorkočević villa in Rijeka dubrovačka, the other in the Bishop's Summer residence in Ploče. In both cases the architectural form of an octagon is found in a context characteristic of the Renaissance period, and especially of those Renaissance architects who followed classical Roman architectural models.

The existence of octagonal rooms with niches in Dubrovnik brings up numerous questions of form and content which cannot be divorced from the context of architectural typology and the use in Renaissance times of all the varieties of this form known from classical times, including bathing. The private baths and laconicums ("stews") located in Renaissance palaces and villas are studied in this text in order to see in what measure the renewal of the Roman bathing procedure was related to the specific architecture of bathrooms in the fifteenth and sixteenth century. Among these a special place must be given to the baths built in Genoa by Galeazzo Alessi and his followers, in which the classical model of the thermal space was followed in both plan and decoration, as a rule including an octagonal room with niches. Already in the sixteenth century, and especially in the seventeenth, Alessi's bathrooms were included in numerous books on the architecture of Genoese palaces and villas, which helped their dissemination outside Italy and thus also in Dubrovnik.

In the villas of Dubrovnik one finds the room arrangement characteristic of the Genoese examples. However, while in Genoa some octagonal rooms with niches and domical vaults were used as hot rooms (caldario, bagno caldo), in both Ragusan examples they were used as "stews" - laconicums. In the Genoan baths all the niches have benches and the pool is situated in a separate small square space (with one or two niches). They were heated both by hypocaust and hot air circulating inside the walls.

The bath of the Bishop's villa is situated in one of the corners of the ground floor: its furnace is under the staircase, and the cistern lies under the terrace, outside the perimeter of the house. Being allotted and limited in advance, the space of this octagonal laconicum had to adapt to such conditions which resulted in its somewhat shorter diagonal sides. The bath in the Sorkočević villa is placed in a separate building added for this purpose to the large gallery of the villa. It is situated on two floors: the furnace and cistern on the ground floor, the laconicum in the shape of a completely regular octagon along with a smaller square space with pool, on the first floor. The bath is here completely separated from the bedrooms and belongs to the most representative part of the villa.

There are no archive data telling us either the dates when the Dubrovnik baths were built or the names of their architects, so this study concentrates on typological connections and the temporal framework in which this architectural "transfer" could have occurred. The fact that these two baths were not built from one design, but were the application of a certain type of bath to two different spaces, leads to the conclusion that they were built by a foreign architect. This thesis is also supported by the complex technological arrangements necessary for the functioning of such spaces. In these Ragusan bathrooms the bathing was not reduced to the simple needs of personal hygiene. Here several persons took their bath together, and this allows us to speculate about the social and intellectual functions of this ritual. It thus becomes possible to speak of the Ragusan baths as reflecting attempts to imitate the Roman bathing ritual in a space recalling Roman architecture - not by imitating it directly, but through the intermediary of Genoese post-allesian architecture. Once the procedure was re-established, the bathroom became a status symbol and did not depend on changes of architectural fashions in the subsequent periods.